

74.261.4

Б29

Кср 4077

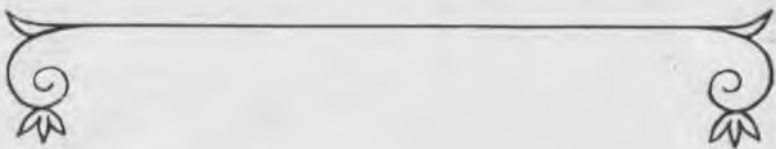
I

КЛАССДАН
ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪ
ЧЫГЪАРМАЛА

1.4

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪ ЧЫГЪАРМАЛА

1-4

класслазга

Джыйышдырган
БАУЧУЛАНЫ А. Д.

Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управлениеси теджегенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМА
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМ
ЧЕРКЕССК 1989

Рецензентле: Ёзденланы Т. К.-М.
Эбзеланы А. И.

Сурат салыб джарашдыргъан Марков Ф. И.

кар 4077

Б $\frac{4306010000-101}{М 159 (03)-88}$ 72-89

ISBN 5-7644-0049-X

© Ставрополь китаб басма
Къарачай-Черкес бёлум, 1989

АЛ СЕЗ

Мюлк ишледе неда къарал аппаратда къуллукъ этерик устала бла чиновникле ишни джарсытмай тындыра барырча билим алсала, окъуу джаны бла андан башха зат керек болмай эди патчахлы Россияда бай къауумлагъа, ол муратда окъута эдиле урунган халкъны сабийлерин. Уллу школну бошаб, баш билим алгъанла уа бийлик этген клас-сладан эдиле.

Ууакъ миллетлени арасында болум андан да кыйын эди: аланы кеслерини тиллеринде Уллу Октябрь социалист революциягъа дери джазма болмагъанды. Къарачай халкъ аллай джазмасыз халкъланы бири эди.

Джазма болмагъан джерде литература да болмайды. Аны орнун халкъны аууз творчествосу тутады — фольклор чыгъармала. Былагъа эртдеден келген бир тѳлюден экинчиге, ата-бабадан уланына, андан туудугъуна кѳче баргъан чыгъармала деб къояргъа боллукъду.

Алада айтылгъан баш магъана, кысхача, кюрешни, урунуу, юй джашауу, халкъны турмуш болумунда амалсыз керекли затланы юсюнден баргъан сѳздю. Бизни ата-бабаларыбыз, джашауу къурагъан ючюн, баш эркинликни сакълар ючюн, Кавказны башха халкълары бла бирге, уллу орус халкъ бла бирге, аланы джанындан болушлукъгъа таяна, монгол, кырым хаңланы, тюрк пачаланы зорлугъуна къаршчы кюрешгенлей тургъандыла. Ол бир джанындан. Экинчи джанындан — кесибизни арабыздагъы бай-бий къауумну, реакцион динчилени артыкълыгъына къаршчы кюреш. Аны юсюне да джашауу кесини кыйынлыгъы: техника, окъуу, билим, мюлк джюрютюуню дараджасы къарыусуз болгъан бурунгу заманлада табигъатны хыңылыгъын онглаб, джашау таблыкъ къурагъан тынч тюл эди. Юйдегиси бла баш кечиндирир ючюн, хар адам кесини къара кючюне, къол кыйынына, ишни эбине келише билгенине (чемерлигине, усталыгъына) таяннганды.

Аллай кыйын болумда таурухну, джырны, нарт сѳзню

магъанасы терен эди. Ала адамгъа кюч бергендиле, эс табдыргъандыла, кёллендиргендиле, солургъа табылкъ бергендиле. Ёсюб келген джаш тёлюню Ата джуртха, баш эркинликге, сакълыкъгъа, адеблилик бла намысны нормаларына юретирге, урунуугъа берилмекликде ёсдюрюге болушхандыла.

Джашау тюрлене баргъаныча, фольклор да тюрлене келгенди: джазылыб, ачыкъ, кесгин халда болсала таурухла, джырла да, алагъа къошхан неда къоратхан тынч болукъ тюл эди. Аууздан ауузгъа кёче баргъан чыгъармагъа къоша, къората, тюрлендире барыргъа уа джол табылгъанды. Ол себебден джырлада, таурухлада да талай вариантха тюбейбиз.

XIX ёмюрню экинчи джарымында тау элдеде бютеулей билим берген школла ачылгъандыла: Икон-Халкъ элде 1877 джыл, Учкуланда — 1878 джыл, Огъары Теберди бла Элбургъанда — 1879 джыл. Алада орус тилде окъутхандыла. Ары дери илму джаны бла билим берген школ болмагъанды бизде. Араб тилде дин китабланы окъутхан медирселе джашауда керекли затладан аз да билим бермегендиле.

Элдеде окъууну бошаб чыкъгъан джашла орус тилге юреннгендиле, окъуй, джаза, тергей билгендиле. Ол затла джашауда керекли болгъанларына сёз джокъду. Алай а патчахлы Россияда ал башланнган школну бошагъандан ары уруннган кишини баласы усталыкъ берген орта неда баш школда окъургъа мадар табмагъанды. Бай къауумну джашларындан гимназиялада, семинариялада, техника училищеле (Ставропольда, Баталпашинскеле, Екатеринодарда, Майкопда), институтла бла университетледе (Петербургда, Тифлисе, Москвада) окъугъанла болгъандыла. Аллай джашладан бир-экиси (Кърымшаухалланы Ислам, Акъбайланы Исмаил), орус харифлени хайырландыра, ана тилде джазма къурашдырыб юрешгендиле. Динчи къауум ол затха къаршчы къобуб тохтагъанды. Къралны джанындан да болушлукъ табылмагъанды.

Андан 15-20 джыл озуб, араб харифлени тюрлендириб, 1916 джыл Акъбай улу Исмаил «Ана тили» деб аталгъан биринчи къарачай китабны Тифлисе басмадан чыгъаргъанды.

Къарачай халкъны алчы адамлары этген иги муратла сынгар Уллу Октябрь социалист революциядан сора толадыла. Совет властны кючюнден ана тилде джазма джарашдырылады (1923 дж.), газетле, китабла басмаланыб тебрейдиле. 1924 джыл 19 октябрда къарачай тилде «Таулу джашау» газетни биринчи номери чыкъды. Ары дери «Горская

жизнь» газет эки тилде басмалана эди: орус тил бла къарачай тилде. Граждан казауатны джылларында джабылыб тургъан эл школла 1921 джыл джангыдан ишлеб башладыла. 1924 джыл Къарачай-Черкес педтехникум, 1927 джыл джетиджыллыкъ школла, 1938 джыл орта школла ачылдыла. Къарыусуз юйдегиледе ёсген неда ёксюз къалгъан сабийлеге аталыб, Тёбен Теберди бла Псыжда интернат школла къуралдыла. Сабийлени не кереклилери да толусу бла къаралны хотуна кёчюб эди алада.

1938 джыл Карачаевскеде пединститут (экиджыллыкъ устазлыкъ бёлюмю бла), Черкесскеде устазлыкъ институт ачылдыла.

Сабийлеге аталыб ачылгъан школладан башха, джылы келген абадан къауумну къара танытыргъа деб окъутур ючюн, джыйырманчы джыллада ликпунктла (пункты по ликвидации неграмотности среди взрослого населения) къуралгъан эдиле. Отузунчу джылланы аягъына ол къауумну 83 проценти окъуулу болду.

1921 джыл областны бюгюнню чеклеринде 80 школда 248 устаз 6 минг сохтагъа дерс берген эселе, энди областда 174 школ ишлейди (аладан 102 — орта школла), 70 минг чакълы сабий окъуйду, алагъа 4500 устаз дерс береди. Андан сора да областда 3 техникум, 10 училище, пединститут, политехника институтну филиалы ишлейдиле. Алада 11 минг джаш бла къыз окъуйду. Алай бла, окъуу, билим джанындан областны халкълары уллу атлам этгендиле алгъа. Он джылдан озгъан хар минг адамдан 65 адамны баш окъууу, 511 адамны орта окъууу барды. Тиширыуланы кеслерин башха алыб къарасакъ, ол санла 58 бла 475 боладыла. Тыш къралла бла тенгleshдиргенде уа, джетишимле артыкъ да онглу кёрюнедиле: хар 10 минг адамгъа бизни областда 60 студент джетеде, Англияда — 50, Запад Германияда — 44, Турцияда — 24, Иранда — 11.

Социалист джашауу кючюнден кёб жанрлы совет къарачай литература къуралгъанды. Аны ал атламларын салгъан Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Виджиланы Асхат, Боташланы Абидат, Байкъулланы Даут, Аппаланы Хасан, Батчаланы Абдул-Керим, Бостанланы Хасан болгъандыла. Аланы ызындан джазыучуланы джангы тёлюлери ёсгендиле. Къарачай литература ёсюмню кенг джолуна чыкъгъанды. Аны ол тукъум джетишимли болгъанына орус литератураны (А. С. Пушкинден, М. Ю. Лермонтовдан башлаб), орус совет литератураны (А. М. Горькийден, В. В. Маяковскийден башлаб) магъанасы терен болгъанды. Орус джазыучуладан юрениб, усталыкъ, билим алыб ёсген-

диле къарачай джазыучула. Бюгюн да табханлай турадыла аллай болушлукъну.

Къарачай джазыучула, Коммунист партияны башчылыгыы бла, ол кёргюзген джолда ишлей, халкъны, джаш тёлюню коммунист халиде юретиуге, миллет шохлукъну беги-тиуге, интернационалист эмда совет патриотлукъ иннетде ёсдюрюуге тыйыншлы юлюш къошадыла, коммунист джаматгъат къурауда бизни партиягъа болушлукъ этгенлей турадыла.

Къарачай фольклорну, ана литератураны чыгъармаларын, аладан юзюклени ал башланган класслада окъуб теб-рейдиле сохтала. Окъуу китаблада чыгъармала программагъа кёре бериледиле. Классда окъуллукъдан сора да юйде окъуллукъ чыгъармала программада белгиленибдиле. Классда окъургъа буюрулган абадан чыгъарманы да окъуу китабха сыйынмагъан кесеклери къалыргъа боллукъдула. Бу китаб анга кёре джарашдырылгъанды: I—IV класслада окъугъан сохтала, программада айтылгъанча, кеслери окъурукъ чыгъармала (неда аладан юзюкле), къошакъ материалла киргендиле бери. Аны баш мураты сохталаны окъуудан, фольклордан, джашаудан билимлерин терен, де-менгили этиудю, ангыларын, адеб-намыс, патриотлукъ халилерин, шохлукъ, къарнашлыкъ, тюзлюк болумларын бегитиудю.

Классдан тышында окъуугъа устаз аслам эс бёлюрге, башчылыкъ этерге борчлуду: къайсы материалны окъургъа, не затха эс бёлюрге, къаллай соруулагъа джууаб берирге кереклисин, къаллай оюмла этилирге тыйыншысын кёргюзюрге, айтыргъа керекди ол.

Окъугъандан сора устаз сохталагъа соруула бередиле, ушакъ бардырады, окъулгъан материалдан оюм чыгъарады сабийле бла биргелей.

Совет адам адеб-намыс, ишленмеклик, адамлыкъ, культура, урунуугъа кесин бериу, миллет шохлукъ, къарнашлыкъ, патриотлукъ джаны бла бютеу дуниягъа юлгю болургъа керекди.

Кесинден тамаданы, къартны сыйын кёрюу, анга орун къоюу, джол бериу; тиширыу — ол аммады, анады, эгечди, къызды, джашау нёгерди — аны сыйын мийикде тутуу, ариу кёрюу, сакълау; онгсузгъа къайгъырыу, джан аурутуу, болушуу; тенглик тутта билиу, аман сёлешмеу, хыны сёз айтмау; кесинги миллетинги да, башха миллетлени да бирча ариу кёрюу, сыйлау, Ата джуртха терен сюймеклик, аны мюлкюн, байлыгъын хатасыз сакълау; табигъатха заран

джетдирмеу, сакълау дегенча тюз иннетлилик бла адам-лыкъны шартларына сабийликден юретиу баш борчду хар устазгъа, ата бла анагъа.

Классдан тышында окъууну ол иннетден къараб къу-раргъа керек болады. Алайлыгъын эсге ала, къайсы мате-риалны окъургъа, не затха аслам эс бёлюрге, къаллай со-руулагъа джууаб берирге кереклисин, къаллай оюмла эти-лирге тыйыншлысын сабийлеге кёргюзюрге, айтыргъа борчлуду устаз.

Окъугъандан сора, устаз сохталагъа соруула береди, ушакъ бардырады, оюм чыгъарады сабийле бла биргелей.

Экинчи классдан төртюнчюге дери классдан тышында (юйде) окъуллукъ, материалла программалада кёргюзюл-гендиле. Ала азлыкъ этерле деген къоркъууда, китабха да-гъыда башха материалла (хапарла, таурухла, назмула) къо-шулгъандыла.

Китабда болгъан материалладан къайсысын, къачан берирге керекди юйде окъургъа, къайсысын окъутмай къо-яргъа боллукъду — ол затланы оноуу устазны кесини эр-кинлигинде къалады.

Биринчи класс

ЭРКЕ КЪЫЗЧЫКЪ.

Кечерукъланы Байдымат.

Аминатчыкъ, эрке къызчыкъ,
Бюгюн ауруб джатады.
Кюе-бише, юсчюгюнден
Джууургъанны атады.

Дохтурланы кѣргенлей а,
Сейир амал табады:
Кѣрмезле деб, джууургъан бла
Ол башчыгъын джабады.

Укол эте тебреселе,
«Суймейме» деб джылайды.
Дарман ичмей, кюе-бише,
Къылыкъ этиб къыйнайды.

Болушлукъгъа эгечине
Мухамматчыкъ айтады:
«Джыламасын, мен ичейим,
Ол дарманы къайдады?!»

? Аминатчыкъгъа не болгъанды?
Дармандан къоркъгъанын тюзмю этеди ол?

ДЖИГЕР ДЖАШЧЫКЪ.

Бухар бёрклю Ахматчыкъ
Гылыучукъгъа минеди,
Аккасыны аллында
Къой сюрюню сюреди.

Ол къоркъмайды бөрюден
Неда калак итледен.
Къамчичиги — къолунда,
Джырлай барад тикледе:

— Ой, орайда, орайда!
Къайда, ким бард былайда?
Къоркъмай эсенг, чыкъ бери!
Къоркъа эсенг, кет кер!

Бугъуннганды тюлкючюк,
Таш артында — бөрючюк,
Гып-гып этед къоянчыкъ,
Джерге кирди лобанчыкъ.

— Ой, орайда, орайда!
Къайда, ким бард былайда?
Тутушургъа хазырма,
Ой, орайда, орайда.

Терен хансда къалын чыкъ,
Къойла кютед батырчыкъ,
Гылыуун да отлата,
Санчыкъларын ойната!

? Атасы къой кютген ким барды классда?
Атасына болушхан а?

ЭСЛИЧИК.

Узун мыйыкълы ана киштик, резин чурукъла
да кийиб, чабакъ уугъа къуралды. Эртденбла эрт-
де ол, суу джагъагъа келиб, ал аякъчыгъыны тыр-

накъларына балалары къазыб берген къртурчукъланы илиндире, кесин джашыра, аякъчыгъын суугъа ийди. Кѣб сакъламады...

Чабакъчыкълa бир-бири ызындан суйген хантларына алдандыла. Киштик, уллу юдегисин кърууандыра, мурулдай-мурулдай, челекчикде чабакъланы юлешди балачыкъларына. Кесине уа юлюш кълалмады. Аны эслеб, кърулакъчыкълары бла къруйрукъчугъуну учу кърара болгъан чыммакъ кишиучукъ юлюшюн кеси джутуб къроймады.

— Сен да бир къраб, — деб уллуракъ чабакъчыкълны анасыны аллына салды.

? Къруртланы нек джыяды ана киштик?
Сен чабакъ тутa билемисе? Хапар айт,

ДЖАНГЫ ДЖЫЛ.

Джаубаланы Хусей.

Джарыкъ, сыйдам
Бола барлыкъ джолубуз,
Огъур бла
Келсин Джангы джылыбыз!

Ол, Ленинни
Иши кирик, хорласын,
Ашхылыгъы
Аманлыкълны онгласын:

Хар бир чагъы
Кърююб ызын, белгисин,
Джер юсюнде
Тюз иннетни бегитсин!

Джангы джылны
Къары киби́к, тазалыкъ
Табсын энди
Хар къайда да адамлыкъ!

Джангы джылны
Джазы киби́к бир келбет
Табсын энди
Тюз иннетли хар миллет!

Джангы джылны
Джайы киби́к джашнауну
Табсын дуня,
Табсын зауукъ джашауну!

Джангы джылны
Къачы киби́к мелхумлукъ
Табсын халкъым,
Табсын энтда онглулукъ!

? Сиз джангы джылгъа окъууда къаллай джетишимле
бла тюбедигиз?
Автор джангы джыл бла къалай алгъышлайды?

Сёзлюк : *иннет, мелхум.*

КИШТИКЧИК.

Сылпагъарланы Кулина.

Билегинде — билезиги,
Амма урчукъ ийиреди.
Толу ийиб ишге эсин,
Бирча халы джибереди.

Тапчанчыкъны тюбюнден а
Тюклю «къолчукъ» узалады.
Урчукъ саб бла кюрешед да,
Урчукъ полгъа «томалады».

Хыйла «къолчукъ» ташачыкъгъа
Бугъуб къалад олсагъатдан.
Эки кёзчюк, кюле, джана,
Марайдыла тахсачыкъдан.

— Ий, не болду мынга?! — дейди,
Мурулдайды хамаан амма,
Анча сайын ийиледи,
Кёлю къалад урчукъуна.

? Амманы кёлю нек къалады?
«Къолчукъ» кимникиди?

КЪУМУРСХАЛА.

Кечерукъланы Байдымат.

Къумурсхала кеслерине кёре бек кючлю джаныуарчыкъладыла. Ала, энчи-энчи юйдеги болуб, джерни ичинде джашайдыла. Ишлерге эринмеген джанла, джайны узунунда табхан азыкъларын «юйлерине» джыядыла. Къумурсхала эки тизгин болуб джюрюйдюле, уяларындан чыкъгъанла — джюксюз, уячыкъларына киргенлени уа — хар бирини кёлтюралгъаныча бир джюгю. Арпа болсун, чибинчикле, къуртчукъла, сёзден, не да-не да кёрлюксе аланы ташыгъан хазналарында. Джай кюнледе солуулукъ табмасала да, ала къыш сууукъланы джылы юйчюклеринден чыкъмай ашырадыла.

? Къумурсхала къалай джашайдыла?
Не затны ашайдыла ала?
Къумурсхаланы юсюнден назмучукъну ким биледи?

КЪАЗ БАЛАЧЫКЪ.

Ана къазны ызындан суугъа-суугъа секирдиле балачыкълары. Бирчиги уа туракълады. Боюнчугъун созуб, бир-бири ызларындан джюзгенчиклеге къарайды.

— Балам, чынга сен да, — деб чыкъырды анасы.

— Къоркъакъ! Къоркъакъ! — деб айыбладыла къалгъан балачыкъла да анасыны ызындан. Сагъыш этди балачыкъ:

— Нек болаем кьоркьакъчыкъ!
Джигитликге джол ачыкъ, —

деб, кёзчюклерин къысыб, батырчыкъ «шоп» деб суугъа тюшеди сора, ол да къалгъанлача джюзе билгенине къууанганына болур эди, ойнаб башлайды. Бир къарасанг, сууну ичинде ташая эди, бир, къуру башчыгъын суугъа ийиб, къанатчыкъларын джайыб, аякъчыкъларын ёрге кёлтюре эди.

Арыгъанында уа, сууну юсюнде огъуна тынчайды.

Толкъунчукъла джигит балачыкълары акъыртынчыкъ-акъыртынчыкъ тебретедиле.

- ? Къайдан келедиле къанатлыла джаз кёзюуде?
Кеслерине уячыкъланы къайда, къалай этедиле?
Къаллай хайыр келтиредиле ала адамгъа?
Сен къалай болушаса къанатлылагъа?

ДЖАЗ ДЖАБАЛАКЪ.

Сылпагъарланы Кулина.

Къар джауады, джабалакъ,
Бютеу джерни джабады акъ.
Саулай кёкню толтуруб,
Къуюлады учалакъ.

Къар джуммакъла атышыб
Ойнайдыла сабийле,
Чанала бла, чабышыб,
Учадыла тикледе.

Джаз джабалакъ алагъа —
Къышны ахыр саугъасы,
Уллулагъа, маллагъа —
Кете туруб, — къаугъасы.

КЪАНАТЛЫЛАНЫ ЮЙЛЕРИ.

Г. Скребицкий, В. Чаплина.

Джаз тюрлю-тюрлю къанатлыла исси джерледен бизге къайтыб келедиле. Уяла этиб, гаккыла салыб, балачыкъла чыгъарыб тебрейдиле.

Къанатлыланы бир къауумлары уяларын кёкенледе, терекледе, бир къауумлары джерде—къа-лын хансны ичинде этедиле. Уяларын терек къууушлада этген къанатлыла да бардыла.

Терек къууушну излеб табыб, ичине къургъакъ хансны, тюклени ташыб, уяла ишлейдиле. Аллай къанатлылагъа юйчюк сен кесинг этерге да бол-лукъса. Быллай юйчюкге къой чыпчыкъ да, сабан чыпчыкъ да, шорбат чыпчыкъ да кёчюб джашар-гъа боллукъдула. Ала тереклеге, бачхалагъа за-

ран салгъан кѣб тюрю ууакъ къамыжакъланы,
къуртчукъланы, тели кючюклени ашаб къуруту-
рукъдула.

Бу къанатлыла бизни шохларыбыздыла.

УЛАКЪЧЫКЪЛА.

Кечерукъланы Байдымат.

Эки эгиз улакъчыкъ чыртданда джарашмай
эдиле. Артхаракъ тура келиб, «данг» деб бир-бири
мангылайларына алай аяусуз ура эдиле, кѣзле-

ринден кызыл джилтинле агъарча. Ма, энтда узакъдан огъуна башчыкъларын энишгеракъ туб, туююшюрге умут эте — ким кючлюрек урала эсе деб, бир-бирине атылдыла.

Сюрюучю ит а, узун джити тишлерин агъартыб, араларына чабды. Улакъчыкъла джан къайгылы болдула, къачдыла.

Ол кюнден бери улакъчыкъла, къарыу сынагъанны къоюб, бир-бирине кысылыб, кёк кырдыкда отлайдыла.

? Нек кюрешедиле улакъчыкъла бир-бири бла?
Ким джарашдырды аланы?

ДЖАУ, ДЖАУ, ДЖАБАЛАКЪ.

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ!

Къууанады табигъат
Келгенине акъ къонакъ!

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ!
Чакъырады тенгчигим,
Къолунда уа — къар джуммакъ!

Джау, джау, джабалакъ,
Тауну, тюзню этиб акъ!
Адам, джер да къууана,
Бек сейирди бу джомакъ!

? Джабалакъ деб не затха айтабыз?
Къачан болады ол? Андан хайыр боламыды?

Экинчи класс

НЫЗЫЧЫКЪ.

Джаубаланы Хусей.

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, къыш да кёгериб,
Битиученди мийикде,
Къолунда уа — къар джуммакъ!
Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха,
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

- ? Суратха къараб, хапарчыкъ джазыгъыз; бу къайсы
заманыды джылны?
Сабийле не этиб ойнайдыла?
Ким не бла учады? Сабийлеге ат атагъыз.

КЪАРА ШКИЛДИ.

Хансчыкълада алаша,
Чапракъ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди,
Къачха бишиб джетеди.

Татлы суудан толады,
Тум-къарачыкъ болады,
Мынчакъчыкъгъа ушайды.
Адам суюб ашайды.

? Сиз башха джерледе битген, къаллай кёгетлени билесиз?

ДЖАЛЧЫ БЛА БАЙ.

(Та у р у х.)

Бир джаш, джалчылыкъда айлана туруб, байны къошуна келгенди.

— Кёб болсун! — дегенди джаш.

— Сау бол. Джууукъ бол. Кел къошха! — деб джууаб этгенди бай.

— Джууукъ болгъанбыз... Къошну иеси кимди? — деб соргъанды джаш.

— Менме, — дегенди къошну иеси. — Не керекди?

— Джалчы керекмиди санга?

Бай тынгылагъанды. Анга джалчы керек эди, алай а бираз учузуракъ табылса деб, кесин багъалы этгенлиги эди.

— Артыкъ кереклиси да джокъду, алай а барыр джеринг джокъ эсе, не мадар, мында огъуна къал. Хакъынгы табдырырма, — дегенди.

Джашны башха мадары джокъ эди да, экиси сёлешиб, кесамат этгендиле. Бешд жыллыкъ джалчыгъа джарашханды джаш.

Кимге да белгилисича, хар адамны кесини энчи аты болады: бири Ахмат, бири Абдул, бири Умар... Бир-бирде адамны кесини энчи атын айтмай, атасыны аты бла белгилеб да къоядыла: Махмут улу, Къайсын улу дегенча. Джалчы джаш эшикге чыгъа тебрегенлей, ызындан кычырыб, бери къайтарыб, атын соргъанды бай:

— Кесамат этдик, алай а атынгы билмейме. Керек болса, къалай айтыб кычырлыкъма?

Джалчы бир кесек сагъышланганды да: «Мени атым Итден туугъанды», — дегенди.

Бай сейирсингенди: «Алай дегенинг неди? Адамны аллай аты боламыды сора? — деб соргъанды. Джалчы биягъы халда: «Бир да сейирсинме, джюйюсхан, мени андан башха атым джокъду» — дегенди. Бай андан да бек сейирсингенди:

— Алай деген неге ушагъан ишди? Адам кеси кесине «Итден туугъан» деб къалай айтады? — дегенди да, сёз аны бла бошалгъанды. Джаш ишге кетгенди.

Джаш байда толу беш джылны джалчылыкъ этгенди. Ол кёзюню узагъына бай анга ненча кере кычыргъан болур? Аны киши да санаб турмагъанды. Кычырса уа, хар кзуру да «Итден тууган», — деб тургъанды, ары-бери бурмай.

Беш джылы джетгенинде, джаш, хакъчыгъын да алыб, кетиб тебрегенди. Байны джал хакъгъа бергени кёзюне кёб кёрюнгенди, кызгъанганды да, джашны ызындан кычыргъанды:

— Ой, Итден туугъан, къайры кетиб бараса? Бери къайт, сёзюм барды, — дегенди.

Джалчы ызына къайтыб келгенди да, байны къатына барыб, ашыкъмай, сабыр халда айтханды:

— Итден мен туумагъанма, сен туугъанса! Мени атым ма былайды, — дегенди да тюзюн айтханды. Джашны алай таукел сёлешгенине бай сейирсингенди.

— Да сора эндиге дери атынгы нек айтмай тургъанса манга? Соргъан эдим да! — дегенди.

— Санга дери да мен джалчылыкъда кёб айланганма. Байла мени атымы бек ариу биледи, алай а дагъыда манга хар заманда «Итден туугъан» деб тургъандыла. Атымы айтмай, алай айт-

ханлары джюрегими сындыра эди. Алай бла, сен да мени джюрегими кыйнамаз ючюн, санга байла айтычу джалгъан атымы айтыб кыйгъан эдим. Сен «Итден туугъан» десенг, мени джаныма тиймей эди: мени тюз атымы билмей эдинг, сенде терслик джокъ эди. Энди уа билиб кый: итден джалчыла туумагъандыла, байла туугъандыла. Джалчыны малын бермей, ала кыйнайдыла. Мен джюрегимдегин айтдым. Хайда, сау къал, итден туугъан, — деб кетгенди.

Адамлагъа джалчым манга «итден туугъан» дегенди, деб айтыргъа тартыныб, айтылгъан затны барысын джашырыб кыйгъанды бай. Алай болса да хапар халкъгъа джайылгъанды.

? Джалчы кесини тюз атын нек джашыргъанды? Аны, кете туруб, байгъа къалай ангылатханды?

«... алай айтханлары джюрегими сындыра эди» деген сёзлени къалай ангылайсыз?

Джалчы бла байны джашауларында къаллай башхалыкъ кёрюнеди?

Джомакъны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

ШАПАЧЫКЪ.

(Т а у р у х.)

Бир хан, гитче аскерчиги да бар, джер-суу кёре, айлана келиб, тюзде уллу терекни тюбюнде тохтайды. Терек алай къалын, кенг битгенди — джауум джауса да, тюбюндегиле джибимейдиле. Ханны уучулары кийик ёлтюрюб келедиле, аны биширедиле, ашайдыла. Сора ингирге дери джер-суу кёрюб, айланыб кыйтадыла.

Бир кюн, алайдан атланыргъа хазырлана тургъанлай, шапа гитче кишичик, — мен да барайым сизни бла, деб тилейди. Аны биргелерине алады-

ла. Кюн иги ары аууб, ызларына, терек тюбге, къайтадыла. Шапачыкъ айтады:

— Бу не сейир иш болду, биз былайда джашагъанлы талай заман ётдю, былайтын киши озуб кёрмегенбиз, бюгюн а, ма, терек бутакъгъа илиндириб кетген эдик кийик бутну, джокъ болуб турады.

Къырмакъчыкъ джаугъанды да — анда бир ыз эседиле. Аны бла сюрюб тебрейдиле. Бир кесекден хан:

— Энди биз аны, джерде, кёкде болса да, табарбыз. Бу къаллай адам болур, къайда, хар ким кёлгюздегин айтыгъыз! — дейди.

Хар ким бирер зат, кёллерине келгенни, айтадыла. Сёз шапачыкъгъа джетгенинде:

— Бу адам менден да алашады, къартды, шкогу барды, кеси да арабды, ити барды, ол да самырды, — дейди. Аны сёзлерине кюледиле. Хан а аны алай таукел айтханына: «Хайыр», — дейди да, джангыдан атланадыла.

Узакъдан къараб, биреуленни гузаба кетиб баргъанын кёрюб, сюредиле. Джетиб, тутсала — ол адам хар неси да шапачыкъ айтханча.

Болгъан сейирсинеди. Хан сорады:

— Муну кесингден гитче болгъанын къалай билдинг?

— Мен джетиб, этни илиндирген бутакъгъа ол аякъ тюбуне таш салыб, алай узалыб алгъанды.

— Араб болгъанын къалай билдинг?

— Узун-узун атлагъанындан.

— Къарт болгъанын къалай билдинг?

— Ёрге тебресе, узун атлай эди, тик энишге уа ууакъ атлаб баргъаны кёрюнюб турады аякъ ызларында.

— Шкогу болгъанын къалай билдинг?

— Тик энишге бара, ол алаша адамны имба-

шындагы шыкогуну кыйыры джерге джете, кум-
да ыз коя барганды.

— Ити самыр болганын калай билдинг?

— Арыб, солургъа тохтаса, ити катында чон-
чайган заманда, олтурган джеринде куйрукъ
джигейчиги кумда чунгурчукъла кюб бар-
ганды.

— Сен акыллы, эсли, онглу адамса, — деб,
шапачыкны башына бош этиб койганды хан.

? Этни урлаган кишини каллай ышанларын эслегенди
шапа джашчык?

Аллай эслиликни маганасын калай ангылайсыз?

ЭРИНЧЕК БЛА ЧЫПЧЫКЪ.

(Якут таурух.)

Дунияда бир эринчек бла Чечётка атлы бир
чыпчыкчыкъ джашагандыла. Бир джолда,
джай эринчекге кюн исси тийгенди.

— Ой, калай иссиди! Ой, бусагъатда сууда
джууунургъа калай иги эди! — дегенди.

Чечётка анга:

— Да неге карайса, джууун, — деб джууаб
этгенди.

Эринчек суугъа кириб джууунургъа разы бол-
ганды, алай а тешинирге эринген этгенди.

— Сенге джууун деб айтхан тынчды. Мен а
суугъа кетерге боллукъма.

— Къамишге кадал, ол заманда батмазса.

— Да къамиш кълуму кесе уа?

— Тери кълкъабла сал.

— Ала джибирикдиле.

— Джууунуб бошасанг, кебдирирсе.

— Кебдиреме десем, джылтырыб къллыкъ-
дыла.

— Джамарса.

— Джамайма деб ийнени кѡлума чанчсам а?

— Бармагъынга оймакъ сал.

Чыпчыкъны тутаргъа деб узалгъанды ол. Чыпчыкъчыкъ кѡнатларын кѡагъыб учуб кетгенди.

Нарт сѣз:

Эринчекни джокъду ашы,
Тозурабды юсю-башы.

АДАМ, КИШТИК, ИТ.

(Тау ру х.)

Эртде-эртде уллу ариу чегетни ичинде юч шохай джашагъандыла: Адам, Киштик, Ит. Ючюсю да биргелей юйчюк ишлеб, анда тургъандыла. Ол тегерекдеги джаныуарчыкъланы барысы бла таныш болгъандыла ала, шохлукъда джашагъандыла. Кишини да бырناق этмегендиле, барысын илешдиргендиле.

Итни аты Добар болгъанды, киштикни аты — Тюклю. Хар бирини кесини энчи джумушу, энчи борчу бар эди: Добар юйню сакълагъанды, Тюклю юй джумушну толтургъанды. Адам а бачха сюрюб, урлукъ атыб, битим джыйгъанды, уугъа баргъанды. Кюндюз ишлеселе, ингирге арыгъандыла. Джыйылыб, ючюсю да эшик аллына чыгыб олтурсала, киштик башлар эди таурух айтыб, Адам юллесин тартыб, ит а таурухгъа тынгылай келе эди да къалкъый эди.

Тегерекни шошлукъ, рахатлыкъ басыб, алакат болум, кирсиз, салкъын хауа юч шохайны къууандыра эди. Нызы тереклени къалын битген ауур бутакълары шош аязчыкъда ойнайдыла, къайын терекле юйчюкню тегерегин алыбдыла, джашил талачыкъда да гокка хансла кёзюнгю алдайдыла. Джай кёзюуде чегет адамны джюрегине, саулугъуна да алакат джарайды, сезимлерин къозгъайды. Къыш кёзюуде да кесича ашхыды чегет ичинде. Юйчюкню терезечигине дери кюрт басады. Ичинде уа — джылы. Бусакъ жаркъала отда, чарс-чурс эте, джанадыла. От сериуон бола келсе — нартюх гютюлени бираз къыздырыб, кюлге кёмюб биширедиле. Джылы гюттюню сют башыгъа чанчыб ашасанг, андан татыулу хант джер юсюнде джокъду дерсе.

Бир джолда Адам, Добарчыкъны да алыб,

уугъа атланды. Тюклюге джангы джетген мюрзеу-
ню чычханладан сакъларгъа буюрдула. Ал кёзюу-
де мур-мур сакъ турду, гёзеннге кирди, тегерекге
къарады, чычхан болуб джукъ эслемеди. Шохла-
ры уа къайтмай, кёб къалдыла. Узакъгъа кетген
болур эдиле. Эрикди Тюклю. «Терезе тюбуне чёге-
йим да ала келлик джолчукъгъа бираз къарайым,
келе эселе уа, сора гёзеннге кирирме», деди да кё-
люне келгенча этди.

Джазгъы кюнню терезеден ургъан татлы джы-
лыуу киштикни онгун алды: джылыннган санла-
ры ауурлана келиб, Тюклю къалкъыб къалды.
Чычхан джыйыны анга сынаб къараб тургъанды-
ла ол заманда. Мур-мур терезе тюбунде сойланыб
джукълайды. Ала уа гёзеннге мыллык атхандыла,
къапчыкъланы къабыргъаларындан тешикле эт-
гендиле, мюрзёу болгъанны уяларына ташыгъан-
дыла. Тюклю мурулдаб джукълайды, чычхан сю-
руюну хатасындан хапарсызды.

Бир заманда Адам бла Добар къайтыб келдиле
уудан. Тюклю джукълайды. Чабыб гёзеннге кирсе-
ле, машоклада хазна джукъ къалмай, бошалыб
тура. Адам уллу бушуу этди: не бла кечинникбиз
къыш джетсе? — деб, мыдах болду. Добар Тюклю
таба мыллык атды: иги-ашхы топулдатыргъа эди
мураты. Киштик, асыры къоркъгъандан, кесин
кёбдюрдю, аркъа тюклери кирпини ийнелерича
кёлтюрюлдюле, кёзлерин джандырыб, ал тишлерин
агъартыб, хыны мурулдады.

Добар эс ташлады, «бу хыны джаныуар къай-
дан чыкъды?» — деб, къоркъуб, бир джанына
джанлады. Аны къоркъгъанын сезгенлей, киш-
тик, эшик таба секириб, тышына чыгыб кетди.
Добар ызындан чабды, алай а къайдан джетсин
аны: киштик, эм мийик терекни тёппесине ёрлеб,
андан къараб турады сейирликге. Добар, терекни
тюбунде чёгюб, айталгъан аманын айтыб урушду,

алай а, не келсин, хайыр чыкъмады, эрикгенинде, кетди юйге. Тюклю ол кече алайда къалды тангнга дери. Этген терслигине къыйнала эди, уяла эди салыб юйге келирге.

Талай заман кетди. Адам бла Добар джашайдыла къуру экиси, Тюклюге тансыкъ бола башладыла. Ол а, терекден тюшюб юйчюкню тегерегине айланады, этген терслигин не бла джуудуругъа билмейди. Ахырында таукел болуб, тамада чычханны тутуб, алыб келиб, Адамны аллына салыб, былай айтды: «Терслигим уллуду, къалкъыб къалгъаныма бек къыйналама, алай а кечмеклик болса, ёмюрлени узагъына сынгар бир чычхан киралмаз, кече уа мен энди чыртда джукъларыкъ тюлме».

Адам кечгенди киштикни терслигин. Энди ол узакъ заманладан бери киштик юйюр Адамгъа Тюклю берген сёзню, аны антын унутмайды, чычханланы юйге джибермейди.

Добар а бералмагъанды Тюклеге кечмеклик. Ол себебден итлени юйюрю бюгюн да, киштикни кёрсе, аны ызындан мыллыгын атады, киштикле да мукъут болуб къачадыла итледен.

? Ит бла киштикни арасында тикликни юсюнден не айтылады былайда?

Ала не хайыр келтиредиле адамгъа?

МУХТАРЧЫКЪ.

Къаракетланы Юсуф.

Джаз башында Мухтарчыкъ
Чыпчыкъ уя ишлейди.
Бачха ичинде терекде
Анга орун излейди.

Уялагъа къууаныб,
Чыпчыкъчыкъла келелле.
Мухтарчыкъны тансыкълаб,
«Джю-джю» салам берелле.

Балаланы уяда
Мухтар эсли сакълайды.
Къуш, киштик да джибермей,
Эртден, ингир джокълайды.

Аны ючюн чыпчыкъла
Мухтарчыкъгъа джарайла.
Къурт, къамжакъ къоймайын,
Бачхагъа ариу къарайла.

? Къанатлыла не затха джарагъанларын айтыгъыз.

МЕНИ ЭЛИМ.

Чотчаланы Шакъман.

Джай былагъа къонакъ келди. Ол Муратны анасыны къарнашы Хамзат эди. Экинчи кюн ала экиси да Мурат джашагъан элге къарай бардыла. Мурат Хамзатха хапар айтыб башлады:

— Ма бу уллу акъ юй школду. Школну аллында ол площадкада сабийле тоб ойнайдыла. Алайда тереклени арасында кёрюннген сары юй клубду. Анда киногъа къарайбыз. Элде эки тюкен барды, аланы биринде конфетле сатадыла. Элни арасында, ол кёк бурууну ичинде сабий сад барды.

Файрузчукъ да андады. Ол ауругъанында, анам аны ма бу юйге келтиргенди. Анда акъ бёрк-лю, уллу кёзлюклери бла врач турады. Ол Файрузчукъну сау этиб къойду. Укол этгенинде, ой ол бир джылай эди! Мен а джыларакъ тюлме.

— Кел, Мурат, конфетле сатылгъан тюкеннге барайыкъ, — деб тебреди Хамзат.

Ма былайтын, Комсомол орам бла кел. Бу орам асфальтды. Аны бла уллу автобус джорюйдю. Аття мени, анга миндириб шахаргъа да элтеди. Тамбла мен сизге колхозну бачхасын да кёргюзюрме. Анда болмагъан кёгет джокъду! Заман азды ансы, сени библиотекагъа да элтирик эдим. Мен анда китабла алыб окъуйма, санга да берликдиле.

Бизни элибиз ариуду, игиди, элибизни джаратдынг да? — деб Хамзатны къолундан тутханлай, экиси да Пионер орамгъа бурулдула.

? Мурат Хамзатха не затланы кёргюзгенди?
Элигизни юсюнден хапар айтыгъыз.

ДЖИЛЕКЛЕ.

Шаманланы Медиха.

Исхакъ, эртденбла уяныб, кёзчюклерин да уа:
— Ання, Ання, сен къайдаса? — деб залгъа чыкъды. Анда да кёрмей, аш юйге кирди. Столну юсюнде мияла табакъчыкъда ёрге къаланыб тургъан джилеклени кёрдю. Къып-къызыл ариу джилекле: «Аша, джашчыкъ, бизни», — дегенча турадыла. «Анам бусагъатда джуугъан болур», — деди джашчыкъ, аланы юслеринде джим-джим джылтырагъан тамчыланы эслеб.

Алкъын джангы джетген кёгетледен Исхакъ джукъ ашамагъанды. «Огъай, турмаланы суймейме аладан эрикгенме, джилеклени ашайым,» — деб, табакъчыкъны алыб, гитче столчугъуна са-

лыб, шиндикчигине олтуруб, аланы ашаб башлады. Эгешчиги Сафият алкъын уянмагъан эди.

— Тюнене алмаланы ашаб къойгъанымча, джилеклени да бошасам, джылауукъ Сафият да джылар, анам да урушур, — деди Исхакъ кеси кесине. Сора бир табакъчыкъ алыб, анга бёлдю. Кесине асламыракъ къойду.

Бир кесекден Исхакъ, арт джилекчикни къабыб, Сафиятха къойгъанларына къарады.

— Джангыз бирчигин къабайым, — деб, андан да узалыб алыб, ауузуна элте тебрегенлей, атасыны: «Халал, керти тенгле джангыз къабынны да эки этиб къабадыла», — деучюсю эсине тюшдю. Ызына сала башлаб, дагъыда: «Сафият тенгим тюлдю да?» — деб, ауузуна къабды. Сора табакъчыкъны да къолуна алыб, Сафият джукълаб тургъан юйге тебреди. Залда тапчаннга олтуруб, дагъыда бир-эки къабды.

Табакъчыкъны тюбюнде юч-тёрт джилекчиги къалды.

«Энди быланы Сафиятха ашатайым», — деб, эгешчигине кирди. Сафият, къолчукъларын да джастыкъны тюбюне салыб, тюшюнде ышара, джукълайды.

— Сафият, Сафият! — деди Исхакъ акъыртынчыкъ. Къызчыкъ уянмады.

— Сафият, джилекле аша. Анам бизге джилекле келтиргенди, — деди дагъыда. Сафият дагъыда уянмады. «А... Энди менде терслик чыртда къалмады», — деген акъылда, джашчыкъ ол къалгъан бюртюкчюклени да чёбледи. Табакъчыкъны орнуна салыргъа деб чыкъгъанлай, анасы эшикден кирди. Исхакъ, илгениб, табакъчыкъны къолундан ийиб сындырды. Тёрт джанына ууакъ миялала чачылдыла.

— Исхакъ, Исхакъ, сен нени сындырдынг? — деб, Сафиятчыкъ да чыкъды. Джашчыкъны бети

агъарыб, эгешчигине айланнганында, уллу кёзлеринде джыламукъла кёрюндюле.

— Джылама, сен джылама, Исхакъ, мен бусагъат барысын да джыяйым, — деб, полгъа ийилиб, мияла сыннганланы этекчигине джыйыб, элтиб кир челекге къуйду. Сора келиб, симсиреб тургъан къарнашчыгъыны къатына сюелиб:

— Ання, ой Ання, бу джол Исхакъгъа урушма. Энди бир джукъну да сындырлыкъ тюлдю, — деб тиледи.

Сафият тенг тюлдю да, деб джилеклени къабханымы тюшдю да джашчыкъны эсине, огъесе эгешчигини юлюшюн да ашаб къойгъанынамы кыйналды:

— Мен энди алай этерик тюлме, — деди.

Анасы, огъары тапхадан табакъчыкъ бла алыб, Сафиятха джилекле берди.

— Исхакъ, кел ашайыкъ, — деб джашчыкъны къатына барыб олтурду кыызчыкъ.

Н а р т с ё з :

Керти тенг — балдан татлыды.

МЕНИ АНАМ.

(Сохта кыызчыкъны хапары.)

Мени анам заводда ишлейди. Ол анда электролампачыкъла этеди.

Анам хар ай сайын берилген планны артыгъы бла толтурады.

Кёб болмай ол, иги ишлегени ючюн, махтау къагъыт алгъанды. Андан сора къонакъла анамы алгъышладыла.

Мени анам манга, юйюбюзге джарыкъ кюн тийгенча, алай болуб кёрюнеди. Анам джыллыгъы келген адамды. Мен юйде кийимлерими ары-бери атсам, сёз айтмай, кёзлери бла кёргюзтсе, мен аны муратын, онгсунмагъанын ангылаб къояма.

Анам манга былай айтады:

— Ариу халда ёс, ётюрюкчю болма, хар этген затынгы тамамлы этмей къойма.

Мен да аны унутмай кюрешеме.

? Къызчыкъны анасы къайда ишлейди?

Къалай ишлейди?

Анагъызны юсюнден хапар айтыгъыз.

ГЫЛЫУЧУКЪ.

Байрамукъланы Халимат.

Чарс эте, къууанчы ичине сыйынмай,
Солууун алыргъа заман табылмай,
Гыбытчыгъы да былкъылдай-былкълдай,
Кёзчюклери да балийча джылтырай,

Кесинден башха чырт кёрмей бир джукъ,
Дыбыртлаб айланады къара гылыучукъ.

Башчыгъы къууушду,
Ичинде джокъ джукъ,
Дуниясын танымай,
Ойнайд гылыучукъ.

Джел ары ётеди,
Бери да ётеди,
Акътыл ышанын
Алад да кетеди.

Огъай, джангылдым,
Джангылдым, тохта, —
Джел сызгырады
Башчыгъында.

Гылыучукъ чабады,
Джортады, тёртгюллейд,
Бир артха къалады,
Бир джелни джетед.

Сейир болад гылыу кёкге да, джерге да,
Чёмелтаякъ ойнагъан сабийлеге да.

Сеннге да,
Меннге да,
Кеси кесине да,
Дунияны былай джашиллигине да.

Тырмы тартылыб хамхотчугъуна,
Джуддузчукъ къонуб мангылайчыгына,
Тёрт къара чурукъчукъ тёрт аякъчыгында,
Тухтуй туюлюб къуйрукъчугъуна,
Ойнайды гылычукъ, джазгъа къууана.

? Гылычукъну ойнауу къалай суратланады?
Бармыды сизни гылыучугъугъуз?
Сен анга къалай къарайса?

КЪУМУРСХАЛА.

Биджиланы Асхат.

Къыш узуну джер	Биз ишлейик,
тюбюнде,	Кюрешейик,
Къарангы тешик ичинде	Джазыбызны,
Тура-тура безгенбиз,	Джайыбызны
Энди уа биз джаз	Боппа-бош
келгенин,	ашырмайыкъ.
Джылтыраб кюнню	Ишлемеген,
тийгенин	Кюрешмеген
Кёб болмай билгенбиз.	Джукъ тишлемез,
Эй, тышына —	«Тойдум» демез.
Джер башына,	Бош олтуруб
Кюн джарыкъгъа	турмайыкъ.
Чыгъарыкъгъа	
Эртде заман болгъанды.	

? Назмуну кесгин окъугъуз.
Къумурсхаланы юсюнден билген хапарыгъызны айтыгъыз.
Назмуну азбар этигиз.

Н а р т с ё з.

Ишлемеген — тишлемез.
Джай ишлеген — къыш ашар.

КАВКАЗ.

Боташланы Абидат.

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюме,
Узакъ джерден, тансыкълаб,
Сеннге салам иеме.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг.
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенден чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала.
Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен.
Сеннге келиб солуйла
Шахарладан, элледен.

Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,

Сени курортларында
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб эм солуб,
Юйлерине къайталла,
Сенден тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

? «Атам, анам сенсе мени, сени кемсиз сюме» деб неге айтады автор?
Кавказны ариулугъу, байлыгъы, ауругъанлагъа джаратгъаны назмуда къалай суратланады?
Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: *гранит, мермер, гара.*

Ю ч ю н ч ю к л а с с

ОКЪУЮКЪ.

Билимден ашхы зат джокъду,
Билгенни джюреги токъду,
Билим душманлагъа окъду.
Окъуудан къачхан бардан джокъду.

Билим тауланы тешеди,
Джарыкъ джашауну эшеди.
Билимни сейир кючюнден
Къышхыда алма бишеди.

Билим ат болуб чабады,
Къуш болуб, кёкде учады.
Чабакъча, тенгиз тюбюнде
Батхан кемени табады.

Билим бизге джолну керир,
Билим бизге насыб берир.
Ленинни окъууу бла
Сокъур кёз да дуния кёрюр.

? Билим неге джарайды?
Назмуну азбар этигиз.

ПИОНЕРЛИК БОРЧ.

Джазаланы Балуа.

Шахарны орамларын кюнортагъа бѣлюннген ишчиле, дерслерин бошагъан сохтала толтургъандыла. Уллу асфальт джолда автомашинала къызыу джорюйдюле.

Автобус тохтаучу джерде джылы келген къарт Даут, кимни эсе да аджашдыргъанча, тегерегине къараб, джунчуулуду. Къарт Даут тартынганмы этеди, огъесе базмаймыды?

Ол кѣзюуде дерслерин бошаб чыкъгъан Науруз автобус тохтаучу джерге келди. «Бу акка, шахар-

гъа элден келиб, барыр джерин табмай тура болурму», — деб келди Наурузну кёлюне.

— Акка, не керекди? — деб сорду ол.

— Барлыкъ юйюмден аджашыб айланама. Ма былайда уллу школ бар эди, — деди къарт — Андан ёргеракъ, узун тюкенлени огъары джанында уа бизни джашны юйю барды. Энди ол юйню табалмайма.

— Орамны аты бла юйню номерин неда автобусну тохтаучу джерин билемисиз?

— Огъай, бери, шахаргъа келсем, базарны къатында автобуса миниб, бешинчи кере тохтаучу джеринде тюшюб къалыучан эдим. Бу джол а онг джанына бурулмай, тюз кетиб къалгъанча эседим. Алай а узун тюкенлени танырыкъ болурма дегенча болуб, тюшмей келиб къалгъанма.

— Акка, сен Совет орам бла баргъан автобуса мингенсе. Базардан онг джанына бурулгъан автобусну бешинчи кере тохтагъан джери эски школду. Автобуса кёб орам бла джорюйдюле. Сен айтханча, узун тюкенле да дженгил-дженгил ишлениб барадыла.

? Орамланы болумларын суратлагъыз.

Къарт Даут нек аджашды?

Даутха болушуб, пионерлик борчун ким толтурду?

Кесигиз джашагъан джерде ишленген затланы юсюнден хапар айтыгъыз.

БОЧХА.

Дибирланы Шамил.

Бугъунчакъ ойнай тургъан джашчыкъла хуна джанында сахтиян бочха табдыла. Ачыб къарасала, ичи ачхадан тыкъ-тыкълама...

— О, кѡалай кѡбдю! Джюрюгюз юлешейик, кюн сайын конфетле ала турурбуз, — деди Алий.

— Чынг алгѡа мен кѡргенме... Кѡзыл сомланы мен алайым, кѡалгѡанын сиз юлеширсиз. Ання айтханымы этмей эди да, энди кѡаллай шкок алсам да кѡрюсюз, — деди Ширдан, бочханы джанлата.

Мухтар сермеб бочханы алды:

— Тюз сѡлешмейсиз! Биз гудучула тюлбюз. Бошуна даулаша турмайыкѡ да, иесин табайыкѡ...

Алий бла Ширдан Мухтарны айтханына бойсунмазгѡа изледиле, амма, быйыл школгѡа джюрюб башларыкѡларын эсге тюшюрюб, кеслерин бирер уллу адамгѡа санаб, бочханы иесин излерге деб, орамны ѡрге айландыла. Ала узакѡ да баргѡынчы, бир кѡарт киши, глоч таягѡы бла джолджанында хансланы ары-бери тюрте, абын-сюрюн эте, орамны энишге айланыб келе эди.

— Акка, не излейсиз? — деб сордула. Алай а кѡарт киши, джууаб берир орнуна, не затха эсе да мурулдай, терен ахсынды.

Мухтар бочханы чыгѡарыб кѡартха кѡргюздю. Кѡарт, эрлай тирилиб, джашчыкѡланы кѡзюу-кѡзюу кѡучакѡлады, кѡоймай тюкеннге элтиб, конфетле алыб берди. Кимни сабийлери болгѡанлары да сора, алгѡыш эталгѡанын эте, огѡурлу ышара, юйюне ашыкѡды.

Алий, кѡартны ызындан кѡараб:

— Мухтар, энди биз школгѡа барсакѡ, уялмазбыз да? — деди...

Кѡарт акка да, джашчыкѡланы ата-аналары да разы болдула быланы акѡыллы итлерине, адамыкѡ эте билгенлерине.

? Бочханы табхан джашчыкѡланы ал муратлары кѡалай эди?

Кѡарт киши не ючюн бюсюреу этди джашчыкѡлагѡа?

АСКЕРГЕ АШЫРАДЫЛА.

Хубийланы Осман.

Кюн кыысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкын,
Уллу кыууанч хапаргъа
Джыйылгъанды кыыз, кыатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашырадыла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда заводла,
Биширелле кыурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу джорукъну джакъларча.
Тыймаз сизни сууукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

? Джыйылгъан халкъ неге кыууанч этеди?
Ашыргъан адамла аскерге баргъан джашлагъа нени
юретедиле?
Сиз джашланы аскерге ашыргъанларын кёргенмисиз?
Аскерде кыуллукъ этген адамыгъыз бармыды сизни?
Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: ёмюр, джорукъ, джакъла, чек.

Нарт сёз:

«Ата джуртну къоругъан озар, къорумагъан тозар»

ХАСАНЧЫКЪ.

Хубийланы Осман.

Мен быйыл ючюнчю классха джорюйме. Гитче къарнашчыгъыма алты джыл бла джарым болады. Джай ол, атама джашау бермей, тетрадла, бояулу карандашла, портфель алдыргъан эди. Тамбла 1 сентябрды деген кюн ол, мени къатымдан кетерге унамай:

— Солтан, тамбла мен да барлыкъма школгъа, — деди.

Мен, не айтыргъа билмей:

— Сора нек бараса тамбла? Сен келир джыл барлыкъса, — дедим.

Хасанчыкъ, эки кёзчюгюн джандырыб, тюбюмден ёрге къараб:

— Атам не айта эди? Билмеймисе? Анам а? «Окъуу бир башлансын ансы, кесим элтиб джарашдырлыкъма», — демейми эди? Дей эди. Огъай, мен сени бла барлыкъма, — деди, табылгъанны портфелине джыя. Мен, анга хыны къараб:

— Къой, сени школда ким сакълаб турады? — дедим.

— Сени уа?

— Мени классым сакълайды, ангыладынгмы?

— Солтан, мени да сакълаб тура эселе, не билесе? — деб, сёзюмю къулакъгъа алмады.

— Ким сакълаб турады? Джаншама! Атам бла анам сени къозугъанларын билмеймисе?.. Школгъа барма да бурнунгу сюрте бил, — деб, аргъы юйге кирдим. Хасанчыкъ кёзлеринде джыламукъ ойнай, ызымдан джетди.

— Мени кѡюбму кетериксе? Кѡрюбюз, кетсенг, ызынгдан салыб барлыкѡма, — деб джылаб тебрегенинде, андан ары даулашыб кюрешмедим.

Танг атханлай, китабларымы да алыб, ауузлана да турмай, школгѡа кѡачыб кетерге деб, сау кечени кече узуну кѡалкѡый да уяна, танг атдырдым. Акѡырын кийиниб, эшик аллында бет джууа тургѡанлайыма, Хасанчыкѡны ачы кѡычырыгѡын эшитдим.

— Мен да барлыкѡма. Кѡачыб кетергеми тебеген эдинг? Огѡай, менден кѡутулаллыкѡ тюлсе, бош кюрешме, — деб, Хасанчыкѡ келиб кѡлегими этегинден тутду. Чыртда юсюмден айыралмазлыгѡымы таныгѡанымда:

— Хо, барырса, алма джанынгы. Бетинги, кѡолунгу джуу, ауузлан, — дедим. Дагѡыда ийнаныб кѡалалмай, Хасанчыкѡ, менден кѡзлерин алмагѡанлай, кѡабыргѡасы бла барыб, юйге кирди. Атам кѡыджыраб кѡрдю, Хасанчыкѡны тыялмады. Кѡолумдан тутуб, бир кѡолу бла да мазаллы портфелни бауундан буууб, бир аллыма чыгѡа, бир артха созула барады.

— Устаз ѡыны адамды. Ол кѡыджыraryкѡды, бош бараса. Мен айтханны ангыларгѡа сѡймей эсенг, кѡысталыб, бюсюреусюз кѡайтырса, — дедим. Алай а Хасанчикѡ сѡзюмю эшитирге да сѡймеди.

Школну арбазында ариу кийиннген сабийле, гокка хансланы джоппу этиб, кѡолларына алыб тургѡанларын кѡрдюм.

— Солтан, бизни гокка хансыбыз джокѡду, урушсала, не этерикбиз, не-е? — деди Хасан. Алайсыз да ачыу болуб тургѡаны бла:

— Аны уа сен бил. Сеннге аны айта, тил джауум кѡуруду. Урушсала, урушсунла, — дедим.

Кѡонгурау кѡагѡылгѡанлай, сабийле класслагѡа мыллыкѡ атдыла.

Мен не этерге билмейме. Ючюнчю классха 6 джыл болгъан сабийни элтсем, устаз къыстаб иерикди. Биринчи классха аны ким къоярыкъды? Не этерге билмей:

— Юйге къайт да кет, сен иги джашса, мен сеннге джангы китаб да келтирirme, — деб кёрдюм, болмады. Ачыудан кеси кесими кючден тыя, биринчи классха элтдим. Олтуруб тургъан сабийле бирден ёрге къобдула. Устаз, бизге кёзюу къарай:

— Муну окъургъа алыбмы келгенсе? — деди.

— Хо, — деб аккыллы джууаб этдим. Устаз, биягъындан да джити къараб:

— Атынг кимди, джигит? Асыры ашыкъмагъанмыса школгъа? — деди.

Хасанчыкъ, манга къараб, не этерге билмей, устаз таба атлаб:

— Мен ашыкъгъан эдим. Солтан кечикдиргенди ансы, — деди. Устаз да, сабийле да ышардыла.

— Солтан, сен а кесинг дерсге нек бармай турса? — деб хыны сорду устаз.

Не айтыргъа билмей, мурукку этген болур эдим, устаз, ауазын иги кёлтюрюб:

— Сабийни билегинден созуб айланма да, бар классынга, — деди. Биз ашыгъыш чыкъдыкъ. Не кюрешиб, Хасанчыкъны юйге иялмадым. Ачыуум бла, билегинден сюйреб, кесими классыма элтдим. Мени къараб кёргенлей, устазым:

— Биринчи кюн да школгъа кечикмей келалмаймыса? Бу уа кимди? Нёгеринге айтама, — деди.

Къарнашчыгъым болгъанын билдирдим. Устаз башын булгъады.

— Была окъуй тургъанларын кёремисе? — деб, ол Хасанчыкъгъа джити къарады.

— Мен да окъургъа келгенме, — деди Хасанчыкъ, эс ташламай.

Къайсы классда окъурукъса? — деб устаз баягъынлай сорду.

— Къайсыда да огъай демейме, меннге башхасы джокъду, — деди Хасанчыкъ.

— Да сеннге болмагъанлыкъгъа, бизге барды, — деди устаз.

— Бар эсе, сиз окъутмагъыз, — деб, Хасанчыкъ баш энишге къарады. Устаз да, сабийле да къюдлюле. Хасан портфелин къатында партаны юсюне салды. Алайда олтургъан джашчыкъ, къашчыкъларын туюб, портфелни тюртдю. Хасанчыкъ да ызына тюртдю.

— Бу мени партамды, — деди джашчыкъ.

— Сора мен партасыз сюелибми турлукъма? — деб, Хасанчыкъ джыламсырады. Устаз, аны башын сылай:

— Бар юйге, тенгчиклеринг бла ойна, бизге экинчи джыл келирсе, — деди. Хасанчыкъ, эки кёзюн ууа:

— Экинчи джыл болуб бошагъанды. Алгъын меннге хаман да «экинчи джыл» деб тура эдиле, — деди.

Устаз, башын булгъай:

— Алай эсе, ауузунгдан бир сёз чыгъармай, арт партагъа барыб, Солтан бла бирге олтуруб тур. Окъугъан деб анга айтадыла, — деди. Ол кюн эки дерсе олтурду. Устаз, аны эрикгенин эслеб, «Хасанны энди келтирме», — деб Солтанны къулагъына шыбырдады.

Юйде атасы-анасы:

— Хасан, къайдан келесе? — дегенлеринде, ышарыб:

— Мен эки классда да окъуб келеме, — деди.

? Хапарны кесгин окъугъуз. Хасанчыкъны школгъа баргъан хапарын джарашдырыб айтыгъыз.
«Школгъа биринчи баргъаным» деб, юйде хапарчыкъ джазыгъыз.

ЭЛДЕ ИШ.

Элде сабан ишден сора да малчылыкъ бла, къанатлычылыкъ бла кюрешедиле. Кенг тюзледе будай, нартюх сабанла чайкъаладыла. Шекер чюгюндюр джетиб, бачхала джашил кюйюзча кёрюнедиле. Сабан тюзледе машинала ишлейдиле. Элден узакъ бармай сют фермала, къой къошла, тауукъ фермала бардыла. Бизде кёб завод бла фабрик ишленнгенди. Область кюнден кюннге байдан бай болуб барады.

ЮЧ АНА БЛА ЮЧ БАЛА.

Байрамукъланы Халимат.

Суу алыргъа кёзлеуге,
Юч къатын келгендиле.
Джашларын махтай кёзюу,
Ма былай дегендиле:

— Мени джашым, — дегенди
Бирлери къатынланы, —
Къарыулуду, сингирди —
Бир зат къоркъутмайды аны.

Экинчиси айтханды:
— Мени джашым булбулчад.
Бек сейирлик джырлайды,
Халкъ ауузуна къарарча.

Ючюнчю къатын ауузун
Джарыб сёз айтмагъанды.
Ала махтансала да,
Ол тынгылаб баргъанды.

Суу алыб, тик ёргеге
Атлангандыла ала,
Челеклери чайпала,
Тёгюле, арый, тала.

Алларына юч джашчыкъ
Келгендиле тигелей.
Бири — каскача чынгай,
Бири — кычырыб джырлай,
Ючюнчюсю тынгылай.

Анасын кёрюр-көрмез
Ючюнчюсю чабханды,

Челеклени да алыб,
Ол бойнуна салганды.

Джолда келген бир къартны
Къатынла тыйгандыла,
Къайсыны джаратды деб,
Билирге соргандыла.

Къарт да джууаб этгенди:
— Мен юч джаш кѳргенме,
Анасына джаш болгъан
Къуру буду дегенме.

Алай айтыб джууабха,
Ол къарады ышара,
Анасыны сууларын
Алыб баргъан уланнга.

? Махтанчакъ къатынланы джашларында ишленмеклик
бармыды?
Ючюнчю джашчыкъны игилиги неден белгилиди?
Сиз юйде тамадалагъа болушамысыз?
«Ишленген джашчыкъ» деб хапарчыкъ къурагъыз.

КЪЫШ.

Биджиланы Асхат.

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай, къач кетди,
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына барадыла,
«Ой, хош келдинг, келдинг эсе!» —
Деб, маллагъа аш саладыла.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла,
Кийикле да тау башладан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер,
Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ төртгюллей, джаз джетер.

? Автор къышны къалай суратлайды?
Акъмыйыкъ деб неге айтады?
Къыш кийикле ёзенлеге нек агъадыла?
Адамла акъмыйыкъны аллына къалай барадыла? (Ол
джерин табыб окъугъуз.)
Назмуну азбар этигиз.

ЧЫНАР ЧАНА.

Лайпанланы Рашид.

I.

Къобан джагъасындагъы элни сабийлери къап-
хакъ башына басыннгандыла. Алайды къыш сайын.
Чана бла учадыла. Чанасы узакъгъа баргъанны
тёппеси кёкге джетгенча болады къууаннгандан.

Тюрлю-тюрлюдоле чанала уа: тырнакълы, кенг
джаялы, къангадан, чынардан, эменден, къайын-
дан, кертме терекден, ол огъай, джабышмакъдан
этилгенле да. Бир темир чана да барды, алай а аны
джаратмайдыла. Иги агъач чана уа...

Сабийлени арасында чанасы болмагъанла да
бардыла. Ала джалынчакъдыла чаналылагъа. Ха-
лал тенгле нёгерлерине къызгъанмай бередиле учар-

гъа. Алай а гызмар, хыйла джашчыкъла да тубей-диле.

Ууакъ къауум — чанасызла чаналыланы ызындан тагъылыб айланадыла. Бир-бир чаналыла джу-мушларын да этдиредиле алагъа.

— Эки кере мен учайым, сен чанамы къапхакъ башына чыгъарыб тур, ючюнчю кере сен учарса...

Анга огъай демегенле да бардыла, ёнге Алхаз аллайладан тюлдю. Эки къолун хурджунуна салыб, кёзююн сакълайды — тамада къарнашы бла аны бир чаналары барды, биледи: Алий, кёзююу джетгенлей, берликди.

Ол алайды. Алай а Алхазгъа джетсе кёзюу, чананы къолдан ычхындырлыгъы келмейди. Хар учханы сайын бекден бек къызыб барады. Терс этгенин билсе да, кеси кесин хорлаялмайды. Алай кючлюдю къаныгъыуу. Алийни да къыйнайды халисини алайлыгъы бла.

— Ма, Алхаз. Тёрт кере учарыкъса. Этиучюнгча этме, кёзююу джетгенлей, берирсе...

— Игитда береме, — дейди Алхаз, ашыкъгъандан сёзге заманны къоратмай.

Алий тёзюмлюдю — сакълайды. Сакъламай да не этсин! Бирси джашлача, ол да бек сюеди учаргъа. Алай а кесини джокъду чанасы.

— Энди бир кере учарыкъса, Алхаз!

— Хо, билеме...

Бир, эки да учады Алхаз, алай а...

— Энтда бирчик учайым. Чананы сен чыгъарырса.

Анга да огъай демеиди Алий. Талай кере чыгъарады чананы къапхакъ башына, алай а учхан Алхаз болады: тилесе, хатерсизлик эталмайды Алий.

Эм ахырында, Алийни да бошалады тёзюмю. Чанасын сыйырады, Алхаз а, терс болгъанын биле

турганлай, кесин тыялмай, джылайды. Алай бек суюди учаргъа. Мадар табса, эртденден ингирге дери турлукъ эди учуб...

II.

Ол кёзюуде алайтын озуб баргъан къарт атасы, Алхазны джылагъанын кёрюб, аны къатына келеди.

— Не болгъанды, джашым, нек джылайса?

Алхаз, кёзлерин сууукъдан къызаргъан къоллары бла ууа, ичин тарта тарыгъады:

— Мени... мени чанам джокъду... Алий сыйырады да къояды-ы...

Акка башын булгъайды.

— Эй, сени огъесе. Джыларгъамы керекди да аны ючюн? Келиб айтсанг эди уа манга... Хы, болдунг энди, джылама. Кел, мен санга къушча учхан бир чана этиб берейим.

Алхазны къарт атасы чемерди, устады. Бир кесекден сюрме джонгурчхала бурулуб-бурулуб тюшдюле, балта, мычхы, чёгюч таууш Алхазны джюрегин дженгил-дженгил тебдирди. Къараб-къаратгынчы, джангыз бир темир чюй да урмагъанлай, акка чананы хазыр этди. Анга бау джарашдырды.

— Бар энди, джашым. Ойна. Сени чанангы озгъан болса, манга айтырса. Джылауукъ болсанг а, эштмедим деме... — деб акка, Алхазны башын сылаб, эркелетиб ийди.

Алхаз къапхакъ башына къайтыб келгенинде, сабийле тегерегин алдыла — аллай сыйдам, аллай ариу чанасы болгъан джокъ эди. Эм узакъ белгиге джетиучю Томпур а турсунмагъан ауаз бла:

— Ариулугъу уа кертиди, алай а мени кертмеден этилген тырнакълымы джетер къарыу къайда анга, — деб, къарны боранлата, шуулдаб къапхакъ тюбуне энди.

Аны къалайгъа джетгенин ышанлаб, Алхаз да учду аны ызындан, ариу акъ чанасына бауурланыб...

Ол къапхакъ башына чыкътгъанында, аны чанасын тилемеген джокъ эди — кишиге бермеди, таб Алийге да.

Артда уа, башхала юйге кетгенден сора, туура кёлюн къандыргъынчы учду. Эм ахырында, къалай баргъанына тышындан къараб кёрюр мурат бла, юсюне ауур хуна ташны салыб, къапхакъны башындан энишге джиберди, ызындан тюртюб. Сёдегейине кетди чана — ауду. Тёнгерев баргъан ташны ызындан къанга сынганчыкъланы уча барыб тохтагъанларын кёрюб, алгъасагъандан сир къатды.

Алий Алхазны юйге чакъыра келгенинде, сынган чананы юсюне сюелиб, аны джылай тургъанын кёрдю. Ийлыгъыб, тамбла тенгчиклери хыликке этериклерин кёзюне кёргюзюб, джылай эди Алхаз...

Экинчи кюн къапхакъ башына кечирек этиб келди ол. Джангы чанасы да бар эди: энтда акка этген эди. Алийден сора аны тюненеги чанасыны хапарын киши билмей эди.

? Къаллай чаналаны джаратасыз сиз?

Алхазны кылыгъы къалайды?

Къаллай джашны джаратмайды Алхазны къарт атасы?

Сёзлюк: *гызмар, кзаныгъыу, сюрме, алджагъан.*

«МЕНМЕН».

Шаманланы Медиха.

— Анам, мен бюгюн Сюлеменнге иги джетдирдим, — деб кызылуурт джашчыкъ, шкодан келгенлей, портфелин да диван джанына быргъаб, анасына хапар айтды.

— Не ючюн, джашчыкъ?

— Да не! Хаман махтанады да турады. Омакъяланмасын кёб.

— Туююшме, кишиге тийме деб, ненча кере айтханма мен санга?

— Аначыгъым, аначыгъым, энди не бир джашчыкыгъа, не бир кыызчыкыгъа ёмюрюмде тиймезме. Сен манга ачыуланма, болсунму? — деб анасыны кёзюне къарады. Анасы ышарды.

— Энди мен Сюлемен бла ойнарыкъ тюлме. Телевизоргъа къараргъа чакъырса да, барлыкъ тюлме. Ол джууаб этген заманда, устазгъа эштдирмей, мен анга айтырын шыбырдаб турдум да, тюнене ана тилден «5» алды. Эндиден сора бир зат айтсам, кёрюр... Бир кере уа, билемисе, анам, мен болмасам, Сюлеменнге аллай таякъ тиерик эди.

— Не ючюн?

— Классда ойнай тургъанлай, терезени сындырды да къойду Сюлемен. Бети агъарды, асыры къоркыгъандан къалай этерге билмей, бизге къарады. Классда эки-юч джашчыкъ бар эдик... «Кёрмедик, билмейбиз деб къояйыкъ. Соргъаннга, биз келгеникде да, терезе кёз сыныб тура эди дейик», — дедим. Мен айтханнга огъай деб киши айтмады.

Артда уа устазыбыз къаллай бир кюрешиди. Сора джукъ айтмадыкъ, билмегенле уа не дерик эдиле? Сора Роза Махмудовна биягъы Мауланнга къадалды. Ол да джылары келиб, мен тюлме, деб кюреше эди.

«Мен... мен... мен алай этдим, мен былай этдим», деб джашчыкъ хапаргъа болду.

— Бир джолда уа Назифатны ит къабыб къоя эди, мен алай джетмесем... — деб башлагъанлай, анасы:

— Алий, бир джангыз затны айт: Сюлеменни не ючюн урдум дейсе бюгюн?

Джашчыкъ, дагъыда джукъ сезмей:

— Махтанчакъды. Ма аны ючюн. «Мени олум барды, атам муну алгъанды, мен алай-былай этгенме», дейди да турады. Къалгъанла да, аны тегерегине джыйылыб, ауузларын ачыб анга.

— Махтанчакъды дейсе, алаймыды? Да, махтанчакъла туюлселе, сен да сакъ бол. — Джашчыкъ, кёзчюклери джандырыб, анасына битди.

— Анам мен махтанчакъ тюлме. — Анасы джашчыкъгъа джууаб этгинчи, эшик ачылды. Бетчиги да кызарыб, Сюлемен кирди.

? Джашчыкъны кылыгъын джаратамысыз? Сиз, аны орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз?

«Махтанчакъла туюлселе, сен да сакъ бол», — деб нек айтады?

Сюлемен кесин тюз джюрютемиди?

МАЙМУЛЛА.

(Сабий календардан.)

Бир джолда бир индиялы сатыучу шемшер терекни салкъынында солургъа олтургъанды. Аны четенде сатаргъа элтген кызыл бёркчюклери болгъандыла. Аллай бёркчюк аны кесини башында да болгъанды. Олтура-олтура тургъанды. Ариу, татлы аязчыкъ къакъгъанында, сатыучу калкъыгъанды. Маймулла терекледен тюшюб келгендиле, бирери бирер бёркчюкню башларына къаблагъандыла да, тереклеге ёрлегендиле. Сора башында ойнаб башлагъандыла, дауур-суюр этгендиле. Сатыучу аланы дауурларына уянганды, четенине къараса, бёркчюклери джокъ. Къайры тас болдула, деб сейирсингенди. Ёрге айланыб къараса, бёркчюкле маймулланы башларында тура. Не кюрешсе да, бёркчюкле-

ни к'айтармаг'андыла. Сора ачыуланыб, башында б'ёркчюкню джерге бырг'ай: «Бу джангыз б'ёрк бла не этерикме, бу да сизни болсун», — дегенди.

Сатычуну алай этгенин к'ергенлей, маймулла барысы, башларында б'ёркчюклерин сермеб алыб, энишге бырг'аг'андыла. Сатыучу б'ёркчюклени чегеннге джыйг'анды, к'юуана-к'юуана джолуна кетгенди.

? Индиялы сатыучу к'айры барады?
Джолда к'аллай болумг'а тубеди ол, аны арты не болду?

АШХЫ ДЖАШЧЫКЪ.

Отарланы Керим.

Джарашыуду, тазалла къол-бет,
Хар туймеси илгигиндед,
Белибауу кысады белин,
Джыяд школ форма кёлегин,
Итиулениб кийимлери.
Джим-джим джылтырай чурукълары,
Хар неси джарашыбды таб,
Хар кимге джарыкъ, адебли,
Тенглерине джарыкъ бетли,
Классны тёртюнчюсюнде
Ол окъуйду джангыз «бешге».
Дерследен сора хар кюнде
Джарайд юйде кёб ишлеге,
Ийнеклени суугъа ол сюрעד,
Танагъа да суу ичиред,
Тюбюн кюрейди джатманы,
Гапдешден сыйпайд мулхарны,
Тауукълагъа да аш атад,
Отха чымырта ууатад.
Гитче челекчиклери бла
Къобандан ол суу келтиред,
Ойнайды тенгчиклери бла,
Кёзюуюнде дерсин этед.
Болушады тенглерине,
Аны аллына келселе.
Дерслери кыйын кёрюне,
«Дерсни ангылат!» — деселе,
Барысына барды аны
Джетишир чакълы заманы.
Къууанады анга атасы.
Бек къууанады анасы.
Кёзюусюзлюк джокъ ашында.
Джукълагъаны мардасында.

Аланы хоншуларында
Сокъур къарт Къарабатыргъа
Болушады юй аллында
Кюннге чыгъыб олтурургъа.

? Бу джашчыкъгъа поэт «Ашхы джашчыкъ» деб нек айтадыл?
Аны халиси, окъууу къалай болгъанды?
Сизни классда, ол джашчыкъча, ариу халиси, иги окъугъан ким барды?

ЮЧ АЯКЪЛЫ ИТ.

Езденланы Борис.

Айхай да, ит юч аякълы болуб туумайды. Аягъын не сабийле уруб сындырадыла, неда талашхан сагъатда къыяу болады. Алай болса да, мен хапарын айтырыкъ итни аягъы аллай затланы юсю бла болмагъанды сакъат, хирургну сынамы къолу бла операция этилиб кесилгенди; бителиб бошагъынчы, жарасына дарман салыныб, чыммакъ бинтле бла байланыб тургъанды. Бу, сёзсюз, сейир хапарды. Хар итни да бакъмайдыла, былай сыйлы кёрюб.

Фашистле эшикке джангыз кеслери чыкъмайдыла, пулемётлу къарауул салмай, джукълаялмайдыла. Бир кюн шахарчыкъдан тахсачыбыз фашистле бирси джагъада партизан отрядха чабарыкъларын, биргелерине танкалары боллугъун билдирди. Ала барлыкъ джолланы да билдик. Ол джагъадагъыла уа хапарсыздыла. Фашистлени быллай кючлерин билмей тургъанлай, алагъа къаршчы сюелирча мадарлары джокъду шохларыбызны. Аны юсюне да немецлени планларында партизанла кетерик джолланы да кесерге кереклиси айтылгъанды.

Мычымай хапар берирге керек болду. Былайла да кёпюр джокъду, арлакъдагъы уа немецлени кё-

лундады, къайыкъ бла ётерге кыйынды. Фашист-
ле постла салгандыла.

Бузулгъан рацияны бусагъатха дери ишлеялмай
кюрешген радистден командирни кёлю къалгъанын
ангылагъанында, командирни джашлыгъы (фашист-
ле атасын, анасын да ёлтюргенлеринде, итин бир-
гесине алыб, отрядха келиб къалгъан джашчыкъ)
сёз кшошду:

— Амал барды. Аны «Джин» баджарлыкъды.

— Сора, сора? — деб ангарылды командир.

— Сиз письмо джазыгъыз. Хызенчикге салыб,
бойнуна тагъайыкъ. «Джин» табдырлыкъды.

Командир ишекли болду: ит суудан ёталлыкъ-мыды? Джюзюб баргъанлай, уруб къоймазламы? Алай а башха мадар джокъду, заман азды...

Джашчыкъ итни «юретиб» тургъанды: сууну, джагъасына дери алыб барыб, борчун ангылатыб, «хайда, бар» деб джиберди. Шохларыбызгъа уа ракета бла сигнал бергенбиз. Виреулен суу джагъасын сакълаб турлукъду. Алай а ракетаны фашистле да кёргендиле, сакъ болгъандыла.

Бир заманда, джюзюб баргъан затны кёрюб, автоматладан къуйдула. Ит джагъагъа чыкыгъанлай, фашистле ызындан атдыла.

«Джин» къансыды. Джашчыкъ, эштиб: «Иtimi ёлтюрдюле», — деб джылаб къойду. Артдан белгили болду: окъ итни сол аягъына тийген эди. Алай а ит джыгъылыр-джыгъылмаз, аны сакълаб тургъан партизан джаш, сермеб алыб, баууруна ктысыб къачханды...

Итни бойнундагъы письмо партизанлагъа фашистлени чабарыкъларындан хапар бергенди. Фашистле, белгиленген заманда чабыуулну башлаб, алайда кишини табмагъандыла, партизанла уа ала-ны артларындан чыгъыб, халеклик салгъандыла. Итни аягъын сау этерге деб, кёб кюрешгендиле, ахыры операция этиб, кесиб атхандыла.

? Итни юсюнден не хапар айтылады?

Юреннген итлени къалайда хайырландырадыла?

Сёзлюк: *хирург, операция, пост, рация, радист, сигнал.*

ДЖЕЛИМАУУЗ.

Хубийланы Осман.

Кюнню кёзю ташайгъанлай, тамблагъы дерсlege хазырланыргъа китабны ачыб, столну джанында олтурдум.

— Бала, былай келчи къатыма. Дерслени чыракъ джанса окъурса. Кел, сёлешдирме, — деб, кёксюл билезигин билегине чырмаб, урчукъ ийире тургъан къарт анам чакъырды.

— Амма, ана тилден сау эки бетни азбар этерикме, — деб башымы алыргъа кюрешдим. Алай мен айтханнга тынгыларыкъмыды ол!.. Урчукъну башын бегите, мени таба айланыб, къашын-башын туюдю.

— Ма, келдим. Айт, не дей эдинг, амма? — деб онгсунмагъанымы билдире, шиндикчикге олтурдум.

— Эй, балам, дерслеринги билиринги, тенглеринги арасында атынг айтылырын мен суймеймеми? Баласыны тюзелирин излемеген ким болур?

— Атангы разы эт, джууабчы болма, адамлагъа аманлыкъ билме, не зауукъгъа тюшсенг да, уллу кёллю болма. Мен сеннге керекли затланы айтама, — деб амма урчукъну тобугъуна салыб, къаты бургъанлай, халы, аны ауурлугъун кёлтюралмай юзюлюб, урчукъ джерге тюшдю. Эрлай алыб, кёолуна туттурдум.

— Амма, айт, мен ашыгъама, — дедим.

Ол кёрген тюшлерин, сейир джомакъла айтады. Атасына, анасына тынгыламаучулагъа «джетген» ахрат азабланы тизеди. Анга тынгыласам, зират кёпюрден, къыл джыланладан къоркъгъандан кече джукълаялмай, талай кере уянама.

— Амма, айт, джуддузла кюндюз къайры кетедиле? Кече нек джылтырайдыла? — деб сордум.

— Алада бизни ишибиз джокъду. Аланы аллаху-тагъала муслиманнга насыбха бергенди, — деди урчукъдан эки кёзюн алмагъанлай.

— Сора ай бир тёп-тёгерек, бир тауусулургъа джетиб нек къалады?

Амманы бети тюрленди. Меннге джити къараб:

— Аны оноуу сеннге джетибми къалды? Аны

къайгысын нек этесе? Ма, сенича бир уялмазны анасы суугъа ийгенди. Ол, суу агъачы бла челеклери бойнунда тургъанлай, айны къудретине сейирсинирге къалгъанды. «Болгъанны кюмюш суугъа алдырыб, бир джерде тохтамай, бу къайры кетиб барады? Кеси да не затды?» — дегенлей, аллаху-тагъала, аны ауузун тыяр ючюн, элтиб айгъа сюеб къойгъанды. Ма, чыкъ да къарачы, челеклери, суу агъачы бойнунда, къыз сюелиб, сир къатыб турмай эсе, — деди амма.

Ол кюннге дери айны кърмегенча, чабыб чыкъдым... Айны тюз ортасында, амма айтхан къызгъа ушаш, бир мутхуз келеккени эследим.

Джазыкъчыкъ, ол сыйдам айда сир къатыб къалай тура болур, деб джазыкъсындым. Сагъышлана, къоркъаракъ болуб, абын-сюрюн эте, юйге кирдим. Арадан ийыкъ да озгъунчу, радио, газетле сейир хапар келтирдиле.

— Амма, энди уа не айтаса? — деб махтаныб сордум... — Бизникиле ишлеген станция Айны тегерегин аулаб, биз кърмеген джаныны суратын алыб кайтханды.

— Кет, ассы! Сенден сора аны айтханны ауузу тартынсын, огъесе! Сиз мени шашдыргъа тебренгенсиз. Джаратхан аллах кечсин сизни бу гюнах сёзлеригизни... Айны ол джанына барыбмы, дейсе? Ма былай тиллениб, энтда бир къыйынлыкъ келтирирге башлагъандыла, — деб амма, асыры къыйналгъандан не этерге билмей, башын булгъады...

Адамла Айгъа учаргъа хазырланадыла, деб билдирдиле газетле. 16 июлда уа ючеулен Айгъа учуб кетдиле, деб хапар болду. 22 июлда эртденбла 10 сагъатда адамланы Айгъа тюшгенлери кърюнюкдю, деб билдирдиле. Аммагъа джукъ да айтмай, телевизорну къуруб, стол джанында олтурдум. Энди амманы къалай къаратайым?

— Аммачыгъым, билемисе, бюгюн бир сейир затны кёргюзюрюкдюле.

— Хо, бир да! Кюн сайын да айтадыла алай.

— Огъай, амма, былай бир олтур, бизни элибизни кёргюзюрюкдюле...

— Къызчыкъ, была недице, мен кёрмеген, къуджур джерле?

— Амма, Айны юсюдю. Адамла Айда барадыла.

— Оу, мен хариб, кертими айтаса? Сора джелимаууз ашаб къоймай, аланы ары къалай ийди? Джутуучу джелимаууз къайдады? Челеклери бла тургъан къыз а? — деб амма, сейирсиниб, гузабагузаба сорду.

— Амма, аланы хапарларын айтыучу сенсе, сен биле болурса. Мен сеннге сорайым деб тура эдим, — дедим.

— Къой, джаным, къой! Мен энди бир джукъ да билмейме. Сиз мени шашдырыргъа тебрегенсиз, — деб амма, бетин сылай, къобуб кетди.

?

Амма къызчыкъгъа къаллай хапар айтды?

Айны юсюнден къызчыкъ къаллай соруула берди?

Сёзлюк: *юнах, ахрат, зират.*

АСЛАН БЛА ИТЧИК.

Лев Толстой.

Лондонда адамлагъа джаныуарланы кёргюзё эдиле. Кёргюзгенлери ючюн хакъына ачха неда джаныуарлагъа ашатыргъа ит, киштик ала эдиле. Бир адамны къарары келгенди, ачхасы уа болмагъанды. Орамда бир итчикни тутуб келтиргенинде,

адамны к̑арарг̑а ийгендиле, итчикни уа ашарг̑а асланнга атхандыла.

Итчик клетканы м̑ойюшюне к̑ысылг̑анды. Аслан, к̑атына келиб, ийисегенди. Итчик, сыртчыг̑ындан тюшюб, к̑уйрук̑чуг̑ун булг̑аг̑анды. Аслан аяг̑ы бла аны ары-бери аудург̑анды. Итчик, секириб к̑обуб, арт аяк̑ларына сюелгенди. Аслан итчикге к̑араг̑анды, башын ары-бери булг̑аг̑анды, анга тиймегенди.

Иеси асланнга эт атханында, аслан андан бир кесекни итчикге к̑ойг̑анды. Аслан джук̑ьларг̑а джатханында, итчик да башын аны аяг̑ына салыб джатханды...

Бир джолда бир адам джаныуарлаг̑а к̑арарг̑а келгенди.

Ол, итчигин таныг̑анды да, ызына излегенди. Итчикни клеткадан алырг̑а умут этгенлеринде, аслан хырылдаб, берирге унамаг̑анды. Алай бла аслан да, итчик да сау джылны бир клеткада джашаг̑андыла. Бир джылдан итчик ёлгенди. Аслан, джук̑ь ашарг̑а унамай, итчикни ийисеб, джалаб тург̑анды. Итчикни ёлгенин ангылаг̑анында, аслан, тюгюн чюйре этиб, к̑уйруг̑у бла кесин туюб, клетканы к̑ылычларын, полун кемирирге кюрешиб тург̑анды. Итчикни мыллыгын к̑оратырг̑а умут этгендиле, алай болг̑аны ючюн аслан кишини к̑атына к̑оймаг̑анды. Асланнга башха итчикни атыб к̑ергендиле. Аслан аны олсаг̑атдан ог̑уна дуккуллаг̑анды. Алай бла беш кюн кетгенди. Алтынчы кюнюнде аслан ёлгенди.

? Итчик асланны к̑атына к̑алай тюшдю?
Аслан анга к̑алай к̑арады?
Ол дженгил ог̑уна нек ёлдю?

Сёзлюк : *Лондон.*

АЛМАСТЫ.

Лайпанланы Қазий.

Алтынчы классны бошагъанымда, атамы, анамы, разылыкълары бла, колхозгъа дырын джыяргъа болушурма деб, джай каникуллада къошха чыкъдым.

Мен баргъан кюнню ингиринде (иги къарангы болгъан эди) бригаданы ёгюзлерин кече кютюучу Адамей, бети-къуту кетиб, гузаба къошха кирди.

Бригадир:

— Адамей, ёгюзлени нек къоюб келесе? Ала ол биягъы бачхалагъа кетерле, ызынга дженгил бар, — деди.

Къошну ичинде болгъан адам (ала уа иги кесек эдиле) сёзге эс бёлюб, ёгюзчу таба къарадыла. Ол, эшик артында сюелгенлей, бойнунда тюймесин эте, мутхуз кёзлерин бригадирге къаратыб, мыдах ауаз бла айтды:

— Оллахий, Солтан, не айтсанг да этерме, кече ёгюзлени кютерге уа бараллыкъ тюлме.

— Нек?

— Атайтмаздан башымы кючден алыб къутулдум, — деб къалай къоркъгъаныны юсюнден Адамей хапар айтыб башлады. — Дорбунну къатында кырдык иги эди да, ёгюзлени ары тюшюруб кюте тура эдим. Бир заманда «Адамей!» — деген бир ингичке таууш эштим. «Тобасто, бу не болду?» — деб, дорбун таба къарасам — менден узакъ болмай бир къаралды сюелиб тура! Чачы узун, бети акъ (тиширыу бет алгъан болур эди) — бир мазаллы зат. Былайдан джанлайым деб, атха миндим, мени таба тебреди. Атха къамчини джетдире, къоркъгъандан ызыма да къарамагъанлай, къачыб чыкъдым, — деб, мангылайын сылай, энишге къарады.

Джашла тынгылашдыла. Мен Адамейни, баш-

халаны да алмастыны юсюнден айтхан хапарларына эс ийиб тынгыладым. Ары дери да, тюзюн айтсам, узун чачлы алмасты кёзюме кёрюне, кече кьоркьа да айланнганма, алай а арт заманлада китابلаны асламыракъ окъуй, устазланы айтханларын ангылай тебрегенимде, алмасты, шайтан деген затла чырт болмагъанларын билдим. Андан сора джюрегим басылыб кече кьаураладан, чыгъанакъладан кьоркьууум тохтады. Кесим эштген, билген затланы адамлагъа ангылатыргъа кюреше эдим.

— Солтан, кимге да нек айтаса, алмасты деген бош затды, деб сёлешгенин эштгенме, джигит эсе, бу барсын, — деб, къатымда олтуруб тургъан косилкачы Азрет имбашыма кьолун салды.

— Къой, Азрет — деди джыйын тамада Нануу, — не айтхан эсе да, джаш адам бла кюрешме.

Хар ким мени таба къарагъанларында, мен джунчуяракъ да болдум, алай болса да ийлыкъ-мазгъа излеб:

— Ёгюзлеге мен барайым, — дедим. Тамадала, барлыгъымы асыры ушатмасала да, огъай деб кюрешмедиле...

Адамейни кьолан атына миниб, джортханлай дорбун башына джетдим. Алайда ёгюзле отлай тура эдиле.

Атдан тюшюб, ауузлугъун алыб, терен кырдыкда чёкдюм. Кюндюз косилкалагъа джегилиб арыгъан, ач болгъан ёгюзлени къадалыб гелеу кырдыкны джыртхан тауушлары, аякъ тюбюнде сууукъ кьар джырылдагъаннга ушай, джюрегиме джарыкълыкъ салдыла.

Бир заманда, кёзюм джукъугъа кетиб тургъанлай, кьулагъыма бир тюрлю тауушла келдиле. Секириб туруб, иги тынгыласам, суу джанындан не зат эсе да атымы айтыб «былай кел», — деб мени чакъыргъанча эштдим. Бир ишексиз, ол Адамейге

тубеген алмасты чакъырады, оюннга къалдым деб, джюрегиме къоркъуу келиб, сыртым джызылдаб, баш тюклерим ёрге турдула.

Къачаргъа тебреб, ауулугъун да салмагъанлай, атха гузаба чынгаб миндим. Бир минутну ичинде эсиме кёб тюрлю затла келди. Школда устазыбыз Юнусу: «Шайтан, алмасты деген бош затладыла, шайтанла, алмастыла къоркъгъанны кёзюне кёрюнеди», — деб, онг къолун силке хапар айтханы кёзюме кёрюндю. Таукелирек бола тебреб, кеси кесиме кёл бердим: джукъ болса, ёгюзле, ат юркере керек эди. Сабыр болуб, бираз мычыгъандан со-ра, атымы аллын ол таууш келген джанына боруб тебрим.

Ол заманда алмастыны болмагъанына асыры толугъан болмаз эдим, къоркъуу джюрегимден кетме. Суу ызында къаралдылагъа къарай кетгенимде, бири кёзюме алмастыча кёрюндю: чачы узун, бети чыммакъ-акъ, кёзлери меннге къараб джылтырай — тамам Адамей айтханча. «Бери кел», — деген таууш а таймай къулагъыма келеди. Тик къабыргъаны арлакъ барыб, таш алыб, не болса да болсун деб, къаралдыны мараб атдым. Насыбха кёре, таш барыб тийди. Аны ханс зат болгъанын ангылаб, барыб къарасам — мант башы! Олсагъатлай къоркъуу кетди. Мени чакъыргъанча эштилген суучукъну тауушу болгъанын ангыладым.

Къоркъууну хорлагъаныма къууанч эте, ёгюзле таба айландым.

- ?
- Автор не затны кёргозеди?
 - Джашчыкъ нек къоркъгъанды?
 - Анга таукеллик салгъан не зат болгъанды?
 - Джашчыкъ не ючюн къууанганды?
 - Анга джигитди дерге боллукъмуду?
 - Алмасты деген бош болгъаныны юсюнден джукъ окъугъанмысыз?

СОХТА ТЕНГЛЕРИМЕ.

А. Будай улу.

Эртденбла школгъа
Артха къалмай джетигиз
Дерс башланырдан алгъа
Физзарядка этигиз.

Юретигиз кесигизни
Эрикмейин, талмайын,
Кюрешигиз алчылыкъгъа,
Мухол болуб къалмайын.

Дерс кёзюуде
башыгъызгъа
Ёзге къайгъы салмагъыз.
Окъууда эришигиз.
Аман багъа алмагъыз.

Бу затланы хар бирин
Акъылгъа сингдиригиз,
Окъууда хайыр алыб,
Иги кёл кенгдиригиз.

? Автор сохталаны неге чакъырады?
Къаралгъа, джамагъатха хайырлы адам болур ючюн,
сиз къалай окъургъа керексиз?

ДЖАЗ.

Л. Н. Толстойдан.

Джаз келмей кёб турду. Арт кюнледе, кюн ачы-
лыб, сууукъ эди. Кюндюз эриб, кече уа 7 градусха
дери сууукълукъ бар эди; арбаны чархлары къар-

гъа батмай джорюй эдиле. Джылы джел келди, булутла басдыла, джылы джауум юч кюн бла юч кечени джауду. Андан сора джел тынчайды, къалын тубан джерни джабды. Суула саркъдыла, бузла чыкъырдадыла.

Тубан ингирде кёлтюрюлюб башлады, булутла къойлагъа ушаш джайылыб кетдиле, джаз да башланды. Кюн ачылыб, джукъа бузчукъну дженгил огъуна джутду. Джерден кёлтюрюлген тылпыу джылы хауаны титиретди. Джер джашил болду. Терекле, кёкенле чакъдыла. Бал чибинле чырпылада джызылдадыла. Чыпчыкъла джашил къатапаны юсюнде джырлайдыла, турнала бла къазла да учуб

ётедиле, ийнекле ёкюредиле, кёзула, тири джашчыкъла да кёургъакъ джолчукълада чабышыб башладыла.

Джаз кедли.

? Сиз джашагъан элде джаз джер къалай ачылгъанын сынагъыз.

БАТЫР.

Хубийланы Осман.

— Ол кёошкъаш, назик джашчыкъны юйдегили киши болуб тургъанын кёрюб, кёзлериме ийнанмай, кесине соргъанма, анга бир сейирсин, — деди Алий орамны келе тургъан Зубайдагъа.

— Кимге айтдың, Алий?

— Батыргъа айта турама, Харунну джашына...

— Да, хариб, ёссюн, аллайла не къадар да тюзелге эдиле. Ол хоншуму джашыды. Мени кёолумда ёсгенди. Аз кыйынлыкъмы сынады...

Тели ауруу анасын кёоратыб, джыл да тургъунчу къан кёусарыкъла келдиле. Орунсуз болуб, кыйстала тебрегенлеринде ачыудан ауруу иеси болуб тургъан атасын, коммунистди деб, уруб кетдиле. Кесибизни аскерле келгенлеринде уа, бурнун сюрте билмеген сабий уруш эте тургъан аскерлеге кёошулуб къалды. Кыйынлыкъ кёзлерине къан чабырыб, аягъы басханны танымай айлана эди насыбсыз, — деди Зубайда.

Экиси да сёлеше тургъанлай, Батыр юслерине келди.

— Алий, биягъында ашыгъыш озуб кетдинг да, соралмай къалдым, тамбла сабаннга чыгъабыз. Танг атар-атмаз келиб тракторгъа мин, эшитдингми? Сабан ызланы бир он кюннге сюрюб бошаргъа

сёз бергенибизни унутхан болмазса? — деди. Алий, асыры онгсунмай, амалсыздаи, «хо» дерни орнуна, башын булгъады.

— Балам, кертда деб, джылы келген адамгъа асыры къаты болма, — деди Зубайда, джашдан эки кёжюн алмай. Ызына гузаба бурулуб тебреген узун, къатангы джаш, къош къашларын туюб, бери бурулду.

— Быллай кюнледе джерге урунургъа ашыкъмагъан боламыды? — деб, алайдан джанлады.

— Тоба-тоба. Муну бизге бригадир этерикдиле деб эштген эдим, алай а кимге эсе да джангылыб къатышдырадыла кеб къойгъан эдим... Къараб-къарагъынчы заман, къарам-къарамдан ташайыб, думп болуб барады, — деди.

Батыр быйыл трактор бригаданы тамадасыды. Талай джылны алчы тракторист болуб, кесин кёрюзгенди. Заман джашауну, адамны да тюрлендирир ючюн къоймагъанды.

Къазауат башланнганында, Батыргъа он джыл болгъанмы эди, ким билсин. Анасыз, атасыз къалгъан джашчыкъны кёбле джазыкъсына эдиле. Танг аласы бла Совет Аскерле душманны къыстаб, элге киргенлеринде, Батыр алларына чыкыгъан эди. Аскерчиле анга ётмек, шекер, къол къабла берген эдиле. Кеслери азыкъ ашагъан заманда, илеш джашчыкъны чакъырыб, тигим бере эдиле.

Ариу сёзлю, халал джюрекли аскерчилеге юрниб, къатларындан кетмей, юйюрсюнуб тургъан джашчыкъны командир чакъырыб, кёб сёлешди. Джашчыкъ кесин аскерге алдырыргъа мурат этгенди. Алай а школда окъуругъун айтыб, командир Батырны башын сылады.

— Багъалы командир, мен джарар джеригиз бар эсе, айтыгъыз, болушайым, — деб Батыр кесин джазыкъсындырыр ауаз бла джалыныб сёлешди.

Командир нёгерине къараб ышарды. Сора Батырны джанына тийген болурма деб, ол анга былай айтды:

— Эштемисе ма бу тоб тауушланы? Былайдан узакъда тюлдюле. Тёрт къычырымда фашистле кюч салыб, аякъ тирерге мурат этиб тургъанларын билемисе?

— Билеме, джолдаш командир, билеме. Мени къарт анам анда джашайды.

Командир бир кесекге сагъышланды. Сора джашчыкъны аягъындан башына дери сынаб:

— Сен, фашистледен къоркъмай, анда къарт ананга бараллыкъмы эдинг? — деб сорду.

— Сора нек баралмайма? Мен бир кере баргъанма, киши да джукъ сормагъан эди, — деди.

— Да ол заманда былайы аланы къолларында болгъанды, — деди командир. — Ол сагъатда киши ишекли боллукъ тюл эди.

— Джолдаш командир, мени сауутум, къагъытым джокъду. Атам, анам ёлгендиле. Менде кимни не иши барды?..

Командир, сагъышланыб туруб, башын булгъады. Джашчыкъгъа: «Бар эшикге, узакъгъа кетме, бусагъат чакъырлыкъбыз», — деди.

Командир нёгерлери бла оноулашыб, джашчыкъгъа аманат салыб, элге иерге таукел болдула.

— Батыр, фашистлени къолларына тюшерге боллукъса, алай а, кесинг айтханлай, сабийсе, къарт ананга бараса. Сакъ бол, эслеб джюрю, — деди. Батыр къууанч тыбырлы болду.

Мындан барыб, анда къарт анасын кёрюб, элде къаллай аскерле бардыла, танкалары, тоблары кёбмюдю, элни къалайындадыла, аны билиб мычымай чегетни ичи бла ызына къайтыргъа керекди.

Батырны элге киргинчи киши да кёрмеди. Элге киргенлей, къарт анасына барды. Анасы кёрюб, къойнуна кысыб джылады.

— Джарлы, хариб болгъаным, онгсузум, сени энди джаратхан аллах джазыкъсынсын, — деб, джыламукъларын сюртюб, хапар сорду. Джашчыкъгъа тынгылаб туруб:

— Къоркъмай къалай кириб келдинг ичлерине? Сен уялыр бир зат болмаз. Сени атасыз этген аладыла, биле болурса?..

— Амма, билеме, бек ариу билеме. Билмесем, былай этиб айланлыкъ болмаз эдим, — деди Батыр.

— Балам, бир джукъ да билмейсе, танкалары, ма былай темир юлеча, Сеит-Умарланы орамда тизилиб турадыла. Алайы бла озуб баргъанлайыма, хыны этиб, ызыма къайтаргъандыла. Мазаллы къараууз кёб чархлы машинала джегилиб, элни тёбен джанында къулакъчыкъны ичин къаралтыб турадыла. Балам, сабийле бла ойнай, алайгъа барыб, эшигими джабма, — деди.

— Көрмегенлейинге, айтма!

— Аланы кёжюм бла къалай кёрген эсем, аскерде башсыз болуб тургъан эки баламы алай сау кёрейим, — деб, амма терен ахсынды. Батыр ызына къайтыр къайгъыгъа кирди. Аны сезгенча, къарт анасы къайгъылы болуб сагъайды. Ингирде Батыр юйден думп болду. Ол, суу ызына тюшюб, дагъыда кёкенлени ичи бла ызына къайтыб бара, пулемет тауушла, самолёт гюрюлдеген тауушла эштиб, джашынды. Кёкню джарытхан джашил ракеталаны эслеб, башын энишге тутады. Къара тер басыб, кийимлерин бутакълагъа джыртдырыб джан солуу эте, келген элине джууукълашды. Элни къыйырында джер юйден чыкъгъан эки кызыл аскерчи джаш, кёкюреклеринде автоматларындан къолларын алмагъанлай, хапар сорул кысдыла.

— Мен хатасыз адамма. Къарт анама барыб келеме. Мени командир ийгенди, ол сакълаб турады, — деб джунчугъандан басындырыб сёлешди.

— Къайсы командирди ол? — деб сордула. Джашчыкъ не атын, не тукъумун айталмады. Алай а къайсы юйде кѣргенин, кѣзлюклери, маузер гѣроху болгъанын айтды. Джашла, телефон бла сѣлешиб, командирге соргъандан сора, Батырны ийди-ле. Къараб кѣргенлей, командирни кѣзю-башы джарыды:

— Сау-эсен къайтдынгмы, машалла джигитге! — деб Батырны къаты къучакълады. Эл ичинде фашист аскерлени танкалары, тоблары къалайда болгъанларын айтханында уа, командир аны ѳрге-ѳрге атыб эркелетди.

— Джолдаш командир, аланы меннге къарт анам айтханды, мени бош махтайса, — дегенинде, командир, ышарыб:

— Аны башхасы джокъду. Ала къалайда болгъанлары керек эди да, аны билиб келдинг. Тамбла кюнортагъа сени бла барыб, къарт анангы къолун тутаргъа сѣз береме, — деди командир.

Танг атхынчы, Совет Аскерле ол элни тѳгерегин алдыла, къулакъ ичинде тобланы, гюрюлдеб келе тургъан танкаланы кюйдюрюб, элге кирдиле.

Командир, Батырны къатына чакъырыб: «Къарт ананга элт мени», — деди. Экиси да бара тургъанлай, орамда аскерни аллына келе тургъан анасына тубедиле.

Командир амманы къолун тутуб, бюсюреу эте:

— Амма, элигизге киргенибиз сени уланынг Батырны кючюнденди, сау болугъуз! Энди Батыргъа окъур кюн чыкъды. Окъусун, керти адам болукъду, — деб Батырны къучакълаб, джанында ручкасын да бериб, штабха кетди. Ол кѣз туурадан ташайгъынчы, Батыр, сѣлешмей, ызындан къараб турду.

? Батырны джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.

Сѣзлюк: *думп, душман, тоб, ракета, штаб.*

ДУШМАН КЪУТУЛМАДЫ.

Лайпанланы Рашид.

Гитлерчи фашистле бла къазауат баргъан джыллада эди.

Кюн чыкыгъанда кърал чеклеге джууукъ орналгъан бир элчик. Совет Союзу Джигити Н. Ф. Карачупа, махтаулу чекчи, алайдан узакъ болмай къулукъ эте эди.

Ол элде Коля деб пионер джашчыкъ джашай эди. Атасы аскерде ёлген эди, анасы ауругъан эте эди. Гитчелерине да тамадалыкъ этиб, юй джумушка да джараб тургъан тири джашчыкъ эди ол.

Бир джолда пионер джашчыкъ чымыртала джыяргъа чегетге барды. Аркъа джюкчюгон хазыр этиб, суу ичерге деб, къара суучукъгъа эннгенлей, бир адамгъа тюбеди.

Коляны кёргенлей, ол къачар къайгыгъа кирди. Алай а джашчыкъдан башха адам кёрмегенинде, ызына къайтды.

Коля таныгъан адамладан тюл эди ол. Элде алай адам джашамай эди. Аны сескекли болгъанын да джаратмады Коля.

Ол адам, ызына бурулуб, джашчыкъны къатына келди.

— Нек айланаса мында? Кимни джашыса сен?

— Былайдан узакъ болмай джашайма. Атам аскерде ёлгенди. Анам ауругъанды да, чымырта джыяргъа келгенме... Сен а кимсе? Нек къоркъдунг менден алай?

Коляны сорууна джууаб этмеди ол адам. Заставадан уллу джолгъа къалайтын чыкъса джууукъ болгъанын сорду.

Чекде джашагъан адамла уллусу, гитчеси да сакъ боладыла. Коля джаратмады муну ышанларын. Сагъышлы болду: чекни бузуб ётген болурму?

Аны сагъышларын ангылагъанча хыны кёзлю адам пионер джашчыкъны билегинден къаты тутду.

— Неге джандыраса манга кёзлеринги? Къалайтын джууукъду уллу джолгъа чыгъаргъа? Узакъдамыды застава былайдан?

— Кел, бизни элге барайыкъ. Алайдан суйсенг, заставагъа, суйсенг, уллу джолгъа ашырырма, — деди Коля сынар мурат бла.

Ол киши джукъ айтмады, алай а аны къоркъгъаны танылды. Узун сюекли адамды. Онг джаягъында къашыны къыйыры бла терен табы барды...

— Сен джау адам болурса, чекни ары джанындан ётгеннге ушайса, — деди Коля, чыртда къоркъмай.

Олсагъатлай, кёзлери хыны джылтыраб, Коляны уруб джыкъды. Сора, джагъасындан тутуб, аякъ юсюне салды. Мангылайына гёрохну тиреди:

— Айтырыкъмыса, элге кирмегенлей, джолгъа къалай чыгъаргъа боллугъун?

— Огъай! — деди Коля, бузулгъан эринлерин дженги бла скюрте.

Гёрох атаргъа базмады джау, алай а пионерни ёлтюрмесе, чекчилеге билдирлигин ангылады. Ол, аны хатерсиз туюб, ёлтюрдюм деб кёкенле тюбуне атыб кетди.

Арадан талай заман озуб, Коля кёзлерин ачды. Кёкюреги ачыгъандан солургъа къоймайды. Алай а, болгъан кючюн джыйыб, джашчыкъ аякъ юсюне турду. «Заставагъа билдирирге керекди. Чекни бузуб ётген джауду ол. Ишексиз, джауду ол...» — ол сагъыш Колягъа кюч берди.

...Къуугъун бла къозгъалгъан чекчиле джауну ызындан тюшдюле. Карацупа да, атына миниб, джауну излерге ашыкъды.

Он километр узакълыкъда джетди Карацупа джауну. Чегет таладан ётуб баргъанын кёрюб, чек-

чи аны ызындан атны бошлады. Шпион гёрохладан атады, алай а аны джаны саулай тутаргъа керекди.

Джау джалан аякъ болуб къачады, терекле джанына бугъунуб атады, алай а, къутулур мадары болмагъанын ангылаб, джардан секиреди. Карацупа да, атын къоуб, аны ызындан секиреди — экиси бирбирине къадаладыла.

Джау уллу сюекли, кючлю адамды, Николай Фёдорович Карацупа уа аны къатында гитчеди. Амма, кёбню кёрген, кёб амалны билген джигит чекчи къоркъмайды.

Джау бычакъ бла сермейди Карацупаны, алай а эрлай чекчи аны бууунундан буууб, имбашы бла

кёлтюрюб, тюз сыртындан урады. Кюреш джерде барады...

Карацупаны тенглери джетгенлеринде, Николай Фёдорович чекни бузгъан аманлыкъчыны кьолларын, аякъларын къаты байлаб, аны юсюне олтуруб, джаралы болгъан кьолун байлай тура эди.

Аны заставагъа алыб келгенлеринде, Коляны чакъырдыла. Ол командирни кабинетинде олтуруб тура эди.

— Чегетде сен кёрген адам буму эди?

Джауну кёзлерине хыны къараб, джукъ айтмагъанлай, хо деген магъанада башын силкди пионер джашчыкъ.

Аманлыкъчы къутулмады. Пионер Коля аны тутаргъа болушду.

? Къаллай ышанларындан ангылады Коля ол адам аманлыкъчы болгъанын?

Коляны джууаблары тюзмю эдиле?

Н. Ф. Карацупаны джигитлигинден хапар айтыгъыз.

Төртүнчү класс

НЕДЕН ДА БАГЪАЛЫ.

Лайпанланы Хамид.

Къачда чапракъ акъгъан заманда, бир кюн область газетни иши бла алчы малчыланы юсюнден жангы хапар излей, мен Тебердиге кетдим. Ёзенге салкын айланыргъа, «Москвич» бла джырылдаб элге кирдим. Совхозну экинчи бёлюмюю тамадасы Магомет улу Мунирни конторда табыб, кереклими айтдым. Алайда олтуруб, экибиз иги кесек ушакъ этдик. Областда айтылгъан махтаулу малчыладан Мунир талай хапар айтды. Джюн бла бютеу Ставрополь крайда махталгъан сюрюучю Мухтарны хапарын да эсибизге салды... Экиндиге дери айланыб, элде болгъан малчылагъа тюбедим, хапар джаздым, сурат алдым. Амгъата Аягъында фермагъа дери джетиб къайтдым. Экинди бола тууар ферманы белгили сюрюучюсюне, Чомургъа атландым. Чомур коридорда кёпчек джамай тургъанлай, юсюне бардым. Саламлашдыкъ, къол тутдукъ. «Кел, марджа, юйге кел!» — деб ол къаты болду. Алай а мен хауаны суйюб, аны къатында шиндикге чёкдюм. Кёб да создай, кереклими сордум. «Не айтады экен?» — деб аны уллу къара кёзлерине сынаб къарадым. «Хапарынгы газетде чыгъарлыкъбыз», —

деб дагъыда къошдум. Аны бла кёлюн ачыб, хапар айтдырма деб умут этдим. Алай болса да не сынаб къарасам да, тюрленмеди. Кюлмей, ышармай, сабыр шош айтды:

— Да манга хапар сора келген къуру сен тюлсе. Талай джыл болду кел да сор, джаз, сурат ал, махта... Адамны таймаздан алай махтаргъа къалсакъ, къылыгъын бузуб къояргъа да боллукъду. Тюзю, сиз мени махтау бла бузарсыз деб къоркъмайма, берекет берсин, сау болугъуз келгенигиз ючюн. Алай болса да, джаш малчыла, башха алаамат адамла кёбдюле. Айырыб алагъа эс бёлсегиз, иги боллукъ эди.

— Эшта, эшта, Чомур, манга башха хапар керек тюрдю, бирсиюн областда малчыланы съезди ачылады...

— Билеме, мени да чакътыргъандыла.

Къартны къатында уллу чоху бла бир кызыл фесни эслеб, кесими тыялмай сордум:

— Айыб этмегиз, бу кызыл фес къайдан чыкъгъанды?

— Аны уа сорма, — деб, къарт джохар мыйыкъларыны тюбюнден эки ал тишин агъартды.

— Оллахий, мен фес кёрмегенли джыйырма джыл бола болур.

— Да ма, кёр, — деб, фесни манга узатды. Сейирсиндим, кёлумда тегерек айландырыб, сынаб къарадым.

— Къайдан чыкъгъанды бу сизге?

— Тюркден.

— Алай дегенинг?

— Да алайды, оллахий, мен патчахны заманында Тюркге барыб келген эдим... Кеси башым бла тюр, юдегим бла... Кёбле бла. Майна Лейла. Ол да, Тюркге барыб, айланыб келгенлени бириди.

— Ол школда устаз болуб ишлеген Лейламы?

— Хо, ма ол. Ол заманда Лейла эмчекден да айырылган болмаз эди. Элде бюгече Лейлагъа уллу къууанч болуукъду.

— Не ючюн?

— Лейла туугъанлы ма толу элли джыл болду. Школда устаз болуб ишлегенли да отуз джыл. Клубда бюгече анга уллу къууанч боллукъду, оюн да кёргюзюрюкдюле. Мени къой да, ма, сен Лейланы хапарын джаз, халкъ мени неми да биледи, Лейланы уа несин биледи? Джаш тёлуге акъыл, эс берирге излей эсенг, джаз аны хапарын! Джарлы, онгсуз кишини баласы эди. Майна кёресе, Совет властны кючю бла Лейла къаллай алапат адам болгъанды, окъуу бла да онглуду, Москвада университетни бошагъанды! — дей келиб, Чомур узун чал сакъалын сылай, хапаргъа сингди.

— Лейланы мен сабийлигинден бери таныйма, суйген тенгими баласыды... Ала бла биз Тюркге бирге бардыкъ, андан да бирге келдик. Мында да къабыргъа хоншу болуб джашайбыз.

— Ол къачан болгъанды? — деб сордум.

— Биз Тюркге 1904 джыл къачда кетиб, эки джыл да турмай къайтыб келдик. Ол джыл Къарачайдан Тюркге иги кесек адам кетген эди.

— Сора сиз ары нек барган эдигиз?

Къалын бурма акъ сакъалына джыйрыкъ къынгыр бармакъларын батдыра, кёб затны сынагъан кёзлерин джумуб, сагъыш эте, Чомур:

— Аны чуруму бирча тюлдю, сёз ючюн, байла, бийле кетген чурум бир, урунган халкъны кетген чуруму да башха... Лейланы атасы Шамилни да, мени да Тюркге кетер акъылыбыз джокъ эди. «Аталарыгъыз абрек айланадыла», — деб старшина бизге аз да джашау бермеди. Патчах бла, байла, бийле бла кюрешген адамланы Тюркге зор бла, кюч бла кёчюрген эдиле. Кёчгюнчюлк

байлагъа, бийлеге, патчахлыкъгъа къууанч иш болуб чыкъгъан эди. Бир джанындан, ала бла къазауат этиб айланган адамланы къыстаб, аладан баш алыр иннет, экинчиси, Тюркге кетгенлени джери байлагъа, бийлеге къалгъанды.

Тюзюн айтсакъ, бир бёлеги да кеслери разы болуб кетген эди.

— Нек сора? Аны баш чуруму не болду?

— Джарлылыкъ, онгсузлукъ, эзилген, унукъгъан халкъ бу зорлукъдан, джаханимден бир къутулсакъ деб кете эдиле. Ол джыл байладан да кёб адам кетди. Аланы чурумлары да бизден башха эди. Россиягъа терс кёзден къараб, Тюркге джан басхан байладан танг кесек кетдиле.

Биз Къарачайдан былай чапракъ акъгъандан сора, мал баугъа джараша чыкъдыкъ. Эй, ол кюнлени унутхан бек кыйынды! Эсимдеди, биз кетген кюн чууакъ, къургъакъ кюн эди, кёб ёгюз арба, сабийден, къартдан да толу, Теберди ёзенни энишге айланды... Аланы ашыра, талай атлы да тебреди. Ёзенни букъу басды, кёчер агъачла да, арба джау табылмай, «джз-з-з...» — деб эски джырланы тартдыла. Ол кюн элде болгъан джылауну бир да сормагъыз! Сагъыш этигиз, джыламай да не этсинле?

Дуния чачыу-къучуу болду, ана-бала бир-биринден айырылдыла. Кимни эрдеги кызы Къарачайда къалыб, атасы, анасы Тюркге кетди, кимни да кызы-джашы юдегилери бла Тюркге кетдиле, кеслери къалдыла.

Экинчи кюн ингирде биз Пашинскеге кирдик. Ол кече баргъанла алайда къалдыкъ. Токмаков Василь деб бир орус танышыбыз бизге къонакъбай болду. Василь эсли, ангылагъан адам эди... Кеси да чёплеу заводда ишлей эди.

Алайда оруслула, хоншу-тийре юсюбюзге басындыла. «Ийнаныгъыз, Тюркде сизге джашау

джокъду, ачдан, ауруудан да кыырыллыкъсыз, сизнича джашау излеб тыш кыраллагъа кетген оруслула кыармалгъандыла бармагъыз», — деб кимден да бек Василь тилеб кюрешди... Оруслуланы кючю бла ол кече Пашинскеден ызына Кыарачайгъа талай адам кыачды. Аланы оруслула, ат, арба бериб, кече ашырдыла.

Ол кюн биз Василь айтханны этмегенибизге сокъураныб, кюе-кюе айландыкъ... Майна ол кече кыачханла бююн да сау-эсен: Кыуатланы Хасан, Джашаккуланы Адил, Токъланы Исса, Текеланы Ахмат, дагъыда талай адам. Сау болсун Василь эки машок будай ун берди да, бек джарады.

Андан сора биз Невинкагъа бардыкъ. Алайдан Новороссийскеге ашырдыла.

Экинчи кюнюнде барыб Кыара тенгизни джыгъасына тюшдюк, Новороссийскеде таулу миллет толу: малкыар, черкес, абаза, кыабарты. Мекамзат джокъ, халкъ алай орамлада, кийизден, кюйюзден балаган ишлеген да бар. Кеме келген болса, кюпселеге, кеме иелеге байла ачха-бочха бериб, алайда мычымай, Тюркге кетедиле. Кыарангы халкъ да, кеме табмай, сау эки айны сакълаб инджилди... Биз «Нукер» деб бир аман кемечикге миндик. Адам тыкъ-тыкълама, кыарт да, джаш да басынды. Танг ата Стампулгъа джетдик, алай а ауруулары джугъарыкъды деб, бизни тенгизден тышына джибермедиле, шахаргъа басдырмадыла, ашарыкъ кереклибизни алыргъа да кыоймадыла. Ачдан ёле, кемеде сау бир ийыкъны турдукъ. Ёлюклени тенгизге ата эдик. Андан сора Стампулдан узакъ болмай, элтиб тенгиз джыгъасына кыуйдула. Алайда бир айны джашадыкъ. Бурун кетген кыарачайлыладан да талай адам аллыбызгъа келиб, хапар айтды... Джашау излей Тюркге келиб кыармалгъаныбызны айтмагъанлай да билген эдик. Эм артында бизни отуну, сууу болмагъан, тамам халек

бир кѣум, бир исси джерге элтиб атдыла. Ол тѣгерекде да кавказчыла кѣб. Алайда мекам, юй джокъ, кийизи, кюйюзю болгъан балаган этерге кюрешеди. Узакъ болмай Кония деб бир гитче шахарчыкъгъа джаяулай барыб, келиб турдукъ. Алайда да алты айны джашадыкъ... Бизнича кѣчгюнчюлеге, эштген болурсуз, мухаджирле дей эдиле... «Мухаджирле» деб джыр да барды, аны бюгюн да джырлайдыла.

Тюрк власть бизге аз да болушлукъ этмеди, джер берген, юй орун берген оноу джокъ.

Сора алайда ким да кеси башына оноу эте башлады... Эй анасыны, бюгюн да эсима тюшсе, джюрегим чанчады, келгенле алайда уллу къыйынлыкъланы сынадыла... Хауа, суу джарашмайды, тюрлю-тюрлю джукъгъан ауруула джайылдыла, дохтурла табылмайдыла, ачлыкъ-джаланнгачлыкъ джетди, халкъ къырылыб дырын болуб башлады. Ант этеме, эм артында ёлюклени басдырыргъа адам табылмай, дунияны чирик ийис кючлеб, солуюлмай тохтадыкъ... Оллахий, сагъыныргъа да къоркъама, анасы ёлюб сойланыб ма алай, баласы аны эмчегине джабышыб тургъанын кѣзюм бла кѣргенме... Таб, ачхасы болгъан да сатыб алыргъа джукъ табмай эди. Залимлик, зорлукъ Россиядан да Тюркде кюлю болуб чыкъды. Джер, суу байланы кюлунда, халкъ ачдан ёле. Тюркню урунганлары джарлы, джахил. Къысха айтыргъа, Тюркде джашау табабыз деб барыб, къырылыб къалдыкъ. Джалындан чыгъыб, джаннган отха киргенча болдукъ. Тюркде джандет табабыз деб барыб, къара джаханимге тюшюб къалдыкъ. Кавказгъа таралдыкъ, термилдик, алай а не мадар, ачха, бочха джокъ, таб, болса да, Тюркден Россиягъа ызыбызгъа къайтыргъа эркинлик бермей эдиле. Аны ючюн къарамай, джашырытын качыб, Кавказгъа кѣб адам кетди...

Ол заманда, эшта, Лейла да, аны эгиз къарнаш-

чыгъы да эмчекден айырылгъан болмаз эдиле. Ачлыкъ джалангачлыкъ Лейлагъа да джетди, къартланы Тюркде асырадыкъ, саула уа ачдан кёбюб башладыла. Айыб этмегиз, уялмай айтайым, оллахий-биллахий, бирин буруб айтмайма, джаратылгъанлы урламагъанма, киши хакъ ашамагъанма... Алай болса да бир кюн анамы тоблукъ болуб, ачдан кёбюб тургъанын кёргенимде, дуниямы унутдум. Эки-юч джаш да алыб барыб, уллу джолну джанын сакъладыкъ. Танг ата талай тюрк кюпсе джюклю тюелени тизиб аллыбызгъа чыкъгъанлай, къычырыкъ этиб юслерине атылдыкъ. Кюпселе къызбай затла кёре эдим, бизни кёрюр-кёрмез, тюелени да кёюб, мукъут болуб къачдыла, думп болдула. Ашарыкъ табханыбызны алыб, ызыбызгъа къайтдыкъ. Андан сора киши хакъ ашамазгъа ант этдим.

Тюркден кёлюбюз чыгъыб, Россиягъа, Кавказгъа уллу таралдыкъ: «Шо, къарачай тауланы былай къараб кёрюб бир ёлсек» — деб дыгалас этдик, термилдик. Ант этеме, буруб айтмайма, ёлюклени къыблагъа айландырмай, Кавказгъа айландырыб асыраучан эдик. Тебердиден бир отлукъ таш хурджунумда къалыб кетген эди да, кёоймадыла, талай адам андан сындырыб бирер бурху алдыла. Тансыкълаб, ол таш кесеклени хазыр орунларында айландырдыла. Бир кюн талай адам Кавказгъа кетерге оноу этдик.

Алай а ачха-бочха къайда? Бир иш табылса дедик да, Лейланы атасы Шамиль да, мен да Кония шахаргъа атландыкъ. Таб тюшюб саталсам дедим да, атамдан къалгъан кюмюш сагъатымы алдым. Зорум деб Лейланы тамада эгечи бар эди, ачдан кёбюб тургъанлай, тохтамады, ол да бизни бла тебреди. Шахарда, базарда да кёб айландыкъ, алай а хайыр тюшер джер, иш-кюч табмадыкъ. Башхагъа табылмагъан иш артыкъ бизгеми табыллыкъ эди?

Тамам арыб, ачдан кёзюбюз къарангы эте, барыб базар къатында хуна джанына чёкдюк, тамам абзыраб, тилибиз къуруб, башыбызны къара сагъыш басыб тынгылашдыкъ.

Биз алай эте тургъанлай, бир кенгшалбар, базыкъ тюрклю, къызыл фесин джанбаш къаблаб, чончайма мыйыкъларын бура, къатыбызгъа келди. Чырайлы Зорумну кёзюн, башын сынай келиб тохтады. Кетиб, сора бир башха тюрклюню алыб келиб, анга къызыны кёргюзюб: «Ма муну алыб бере эсенг, аууз мардангы береме», — деди...

Кюпсени ачы сёзюн кёлтюралмай, уллу къыйналдыкъ. Кюпсени бу сёзю джаш, субай къызыны джюрегин чанчдырды. Къызыны кёлюне тюрлю-тюрлю оюмла келдиле, башын къара сагъыш басыб дуния-

сын унутду... Ачдан кёбюб, тели ауруудан джатхан анасыны тюрсюню кёзюне кёрюндю... Ачдан кёбюб, тоблукъ болуб тургъан атасыны кёзюне мыдах къараб, таралыб тиледи:

— Атам, ой атам, анам ёлюб къалады, къан джауады бизге, шо, анга бир къабарыкъ мадар, къабарыкъ болса, джаны сау къаллыкъ эди...

Атасы, анга мыдах къараб, сабыр айтды:

— Эй, къызчыкъ, къармалгъанбыз, халкыгъа табылмагъан мадар бизге къайдан табылыр?

Лейланы атасы да, мен да ачдан къырылгъан адамлагъа энди не мадар деб къара сагъышха кирдик... Бир заманда къарасакъ, Зорум джокъ. «Хата болур да, джур къарайыкъ», — деб, былай ёрге къобханлай, Зорум чартлаб аллыбызгъа чыкды. Ол, чабыб джетиб, талай джылны кёрмей тургъанча, атасыны бойнуна къадалды, айландырыб талай кере къучакълады. «Бу былай нек этеди, не болду мынга?» — деб сейирсиндик. Къыз джыламугъу бла атасыны бетин мылы этди. Мени да къучакълады. Эки кёзю да джыламукъдан толуб: «Атам, тилейме, мени ючюн анамы уппа этерсе!» — деб, атасыны кёлуна бир кюлте къагъыт ачханы тутдуруб, базар таба башын атды.

«Зорум, о Зорум, тохта, алай тохта!» — деб экибиз да бирден къычырдыкъ. Алай а бурулуб да къарамады, эрлай адам къалынына сингиб, думп болду.

Шамиль да, мен да туруб аны ызындан чабдыкъ, алай а ыз тюзеталмадыкъ. Айлана-айлана барыб, базарда бир мюйюшге бурулдукъ. Барсакъ, алайда тюрк кюпсе, сатылыб алыннган бёлек таулу къыз, аланы ичинде ол биягъы быдырлы кюпсе, аны къатында — бизни Зорум, бети-къуту кетиб, уф десенг, ауарлай.

Лейланы атасы, былай джетер-джетмез арам-къарам этмей, тюрк кюпсени боюн джигине къакъ-

ды. Ол, чѣмеле барыб, бауурун кѣумгѣа берди. Эки кюпсе да эрлай джетиб, Шамилни арагѣа алдыла. Мен да джетиб, бир-эки сермегенлей, кюпселе тонгузлача томалдыла. Талай джамаулу тюркю, бизге кѣошулуб, кюпселени кѣакѣдыла. Олсагѣат чартлаб бир кѣызыл башлы полицай джетиб, Шамилни тутду. Ол а, бери айырылыб:

— Ма адамашарла, — деб былай бир кере сермегенлей, башы тюбюне болуб томалды. Олсагѣат алайгѣа талай полицай джетди. «Кѣызымы ачха бла алдаб, терилтирге излейди...» — деди Шамиль.

«Ма, эшек!» — деб, кюлте ачханы кюпсени бетине урду, джагѣасындан алыб, дагѣыда кѣагѣа башлады. Тюменликле, джел эте кѣумгѣа чачылдыла. Эки-юч кѣызылбаш да джетиб Шамилге кѣадалдыла. Ол дагѣыда айланыб аланы сермеб башлады. Мен да кѣошулдум. Полицайла, кюпселе бары да чабдыла, басындыла. Ол быдырлы кюпсе, тобукъланыб, кѣадалыб ачханы джыяды. «Мен муну кѣызын кѣатыннга алама... Ачхамы да алыб, кѣызын да сыйырыб кетерге умут этеди, тилейме болушугѣуз!» — деб кѣычырды. Полицай, ачханы кюпсени кѣолундан сермеб алыб, кѣайда аны кѣызы, деб сорду, Кюпсе кѣргюздю. Джарлы Зорумну джылай тургѣанын эследим. «Элт кѣызны, ол сеникиди», — деб полицай анга буйрукѣ берди. «Тебрегиз», — деб герохну тутуб, бизни да аллына сюрдю. Эки-юч полицай, тѣгерегибизден алыб, сюрюб бизни полициягѣа элтдиле.

Оюла тургѣан бир эски топракѣбаш юйге бардыкѣ. Бизни алай мюйюшге сюедице. Кѣызылбашланы бири, стол джанына чѣгюб харифлени эджиклей, дыгалас этиб протокол джазды... Бизге не джазгѣанын да айтмады. Бурнун дженги бла сюрте: «Биз сизни тутдукѣ, ишигиз сюдге барлыкѣды», — деди. «Джюкге беригиз, тюрмеге салмагѣыз, анабыз

ёле турады», — деб джалыныб, джалбарыб тиледик. Алай болса да кызылбаш кыулагына алмады. Биз айтханны эштмеген кибики этиб кыйду. Болмагынында, мен кюмюш сагыатымы чыгырыб: «Ма, муну да ал, тилейбиз, биз сюдге дери кыйры кыачарыкбыз, ийигиз!» — деб айландырыб баш уруб тиледим. Кызылбаш, сагыатны мени кюлумдан алыб, хурджунуна салыб, тынгылауну басды... Бир кесекден: «Хайда кетигиз, сизни ишигизге оноу сюд этер», — деб буйрук берди.

Небизни да унутуб, кюкюбюзге кыачдык.

Ол кюн биз керген кыйынлыкъланы унутуб болалмайма. Бюгюн да мени джюрегиме былай бир кыара туюмчек болгъанлай турады... Джаныбыз кюлубузда болса, атарлай болуб, абына-сюрюне, тамам абзыраб, кюкюбюзге джыйылдык.

Экинчи кюн, талай адам болуб, Кония шахарга барыб, Зорумну изледик. Башха шахарлагъа да бардык, изледик, биз кирмеген джер кыалмады. Лейланы атасы Стампулгъа барыб да бир келди. Алай болса да аз да ыз табалмадык. Тюзю, ыз табхан кыйын эди. Кысха айтыргъа, былай гитче ташчык тенгизге тюшгенча, кемюлдю да кыалды. Зорумну хапарын анасына айтыргъа кюрккуб турдук. Алай болса да эм артында мени анам тюзюча хапар айтды. Эй, ол кюн Лейланы анасына джетген кыйынлыкълны бир да сормагыз: джюрек ауруу да табды, рахын да болду. Андан ары орундан да кюбмады. Зорумну сюйген джашы анга джыр этгенди, аны джашла бюгюн да джырлайдыла.

Къарт Чомур, мени кезлерими мылы болгъанын эслеб, сёзюн кысхартды:

— Тохта, айтыргъа унутуб барама, Трапезундда вокзалда поезд саклаб тургъанлай, алайда мени беш джылгъа кирген бир кыызчыгым ауушду, не кычырык этерик эдик! Ёлюкню кюкюбюзге чырма-

дыкъ да вокзалда алай тапчаннга салдыкъ. Халкъ басыныб, билет алалмай кёб кюрешдик. Билетле алыб, бир заманда джокъласакъ, кюйюз да, ёлюк да джокъ. Тёрт джаныбызгъа чабдыкъ, изледик, алай а табсанг къойма! Къатынла джылау башлы болдула...

Не этерге билмей, алай абзыраб тургъанлай, бир ариу тюрк къызчыкъ келиб, манга шыбырдаб, чакъырды. Экибиз да вокзалдан орамгъа чыкъдыкъ. Къолу бла кёргюзюб: «Мен гудучулары кёрген эдим, ма ол бауну артына бар, кюйюзюнг алайдады», — деб, менден эрлай джанлаб тебреди. Толу хапар сорургъа умут этдим, алай а къыз тири-тири атлаб кетди. Эрлай ызыма бардым да хапарны айтдым. Бау таба чабышдыкъ, кюйюзю да, ёлюкю да табыб алыб келдик. Ол кюн къызчыкъ сау болгъанча кёрдюк. Ёлюкю асыраб, тенгиз джагъасына джыйылдыкъ. Алайда джашыртын бир гетен къайыкъ тутуб, Кавказгъа къачдыкъ. Тёртюнчю кюнюбюзде тенгизден чыгъыб Кавказгъа тюшдюк. Къууанч тыбырлы болдукъ. Алай а къалайгъа тюшгенибизни билмедик. Тенгиз бойну бла чегетде орус солдатла аллыбызгъа чыкъдыла да тутдула. Арбагъа миндириб, Согъумгъа келтирдиле. Мен орусча бир кесек чалдыра эдим. Къарачайдан къачыб, Тюркге барабыз, атабыз-анабыз андады, дедим. Алай айтмасам, ызыбызгъа Тюркге джиберлик эдиле.

Поездге миндириб, солдатла да къарауул болуб, бизни Невинкагъа келтирдиле. Андан туугъан элибизге келдик. Алай бла зорну кеминде джыйылдыкъ. Келиб Тебердини агъачын, ташын ийнакъладыкъ. Бизнича Тюркден кёб адам къайтхан эди. Ата джурту болмагъанны сыйы джокъ, кечеси, кюнү да къарангы. Андан сора Ата джуртубузну айырыб бек суйдюк. Ёлсек да, энди былайдан таймазбыз. Ата джурт ючюн джан аямазбыз, деб ант этдик.

Ийнанамыса, джангур къаты джауа тургъанлай, ма былай кийимлерибиз бла Теберди суугъа белибизге дери батылыб, къол бет джуудукъ. Суу джагъада джерк тереклени къучакъладыкъ, ма былай бауурланыб, тилибиз бла къара джерни джаладыкъ, ай ашхы улан! Дунияда Ата джуртдан татлы, андан багъалы зат джокъду. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы, деб халкъ бошуна айтмайды. Бюгюнню дунияны уа бир зат бла да тенгледирме. Коммунист партия бизни залимликден, зорлукъдан къутхарды, эркин, тенг, къууанч джашау берди. Къайталмай, Тюркде къалгъан къауумла насыбсыз болдула. Ала бюгюн да къулгъа сатыла, ачдан къырыла, эзилиб, унугъуб джашайдыла.

Ата джуртну татымын сынадым. Аны татымына татым джетмез. Совет властха джашлыгъымы да бердим, къартлыгъымы да береме, керек болса, артха турмай, джанымы да берликме. Ата джурт неден да багъалыды. Ол бизге аталыкъ, аналыкъ да этеди.

Чомурну юй бийчеси кёл ашаб шхууур этди. Эт хычынланы тютюнлетиб, аллыбызгъа салды. Айран келтирдиле... Чомур, тартыныб, кесини юсюнден алай уллу хапар айтмады: «Мени юсюнден эндиге дери айтылгъан озуб боллукъду, махтанчакъ деб аталгъандан эсе, ёлюб къорагъан ашхы кёреме. Бизде бир къауумлагъа махтанчакъ ауруу эртде тийгенди, махтанчакълыкъ ийлыкъды, ийлыкъ!»

Кёз байлана, татлы саламлашыб кетдим.

Ариу джасалгъан уллу клуб электро чыракъладан кюндюзча дуу джана, адам тыкъ-тыкълама, къууанч уллу. Президиумда олтургъан элни, школну сыйлы адамлары, райондан келген эки-юч къонакъ да бар. Пионерле, президиумгъа чыгъыб алгъышлаб, Лейланы бойнуна пионер галстукну кысыдыла. Лейла да, аланы алгъышлай келиб, талай сёз айтды:

— Тюзю, бюгюн мени кѳууанчымы этерге керек тюл эди. Биз кѳууанчны бизни ногъай устазыбызгъа, — Джанибек улугъа — этерге керек эдик... Аны бу элге кѳб кѳыйыны киргенди, кѳб сабийге окѳуу да, ангы да бергенди... Манга да школгъа кѳл салдыргъан, окѳутуб башлагъан ма ол болгъанды, аны этген игилигин мен, ёлсем да, унутмам.

— Патчахны заманында зорлукъ, залимлик кючлю эди. Ол заманда тиширыулагъа джетген зорлукъ, артыкълукъ эсеме тюшсе, бюгюн да джюрегим чанчады. Анга биз тѳзюб да кѳалай тургъанбыз! Тиширыугъа школгъа аякъ басдырмай эдиле, кѳыз школгъа барса, дуня бузулур, дей эдиле, тиширыулары сходха, межгитге да кѳоймай эдиле. Эрге барыу кѳалай эди? Джарлы Зариятны хапарын ким да биледи. Бир джыл Зарият кеси суюб Рамазанга кѳачды. Кѳарнашы, кюеую, ана кѳарнашы атлыла болуб, ызларындан сюрдюле, джетиб, кѳызны зор бла сыйырыб кѳайтардыла. Кѳызны джолда адебсиз туюдюле, тѳрт санын кѳара кюлтюм этдиле, элтиб гѳзеннге атыб, киритни салдыла. Джарлы джан кѳб джашамады, кѳмюлдю да кетди. Мен кесим кѳрген, кесим сынагъан затла: ма бу элде революциягъа дери кѳуру юч класс бар эди, ол юч классны сабийлерине бир ыздан бир устаз дерс бере эди. Ол заманда ма бу уллу элде тилек кѳагъыт джазаргъа адам табылмай эди... Энди уа ма кѳресиз. Коммунист партияны кючю бла не да тюрленди... Таулу кѳызчыкѳла малчыла, дохтурла, инженерле, устазла болдула. Эл мюлк культура ёсдю. Бу элде патчахны заманында джыйырма сохта бар эди, энди уа орта школ ишленди, анда ючджюз сабий окѳуйду. Бурун элде кѳуру бир джангыз устаз бар эди, энди уа кѳб устаз ишлейди, аладан кѳуру тиширыула джыйырма чакѳлы боладыла. Ма бу берилген игиликле, кѳууанчла ючюн биз партиягъа борч-

лубуз. Къралыбызгъа да, халкыбызгъа да рахатлыкъ, эсенлик, энтда мындан ары, къазауат кыыинлыгъын сынамай, къууанчыбыз кёб болсун!

Джамагъат клубну гюрюлдетиб харс урду. Райондан келген тамадала туруб Лейланы алгъышладыла, саугъала бердиле. Андан сора той-оюн башланды. Къоймай Лейланы да тепсетдиле. Аз ышара, токъ ёшюнюне акъ чилле джаулугъун тарта, Лейла чайкъалыб тепседи.

Къууанчны артына дери къараргъа болалмадым, ашыкъдым. Джюрегим да, хурджунум да хапардан толуб, ёзенни энишге айландым. Машинаны гюрюлдегенине Теберди суу эжиу эте, тар ёзенден тюзге чыкъдым.

? Газетчи бла Чомур эм алгъа нени юсюнден сёлешдиле? Къызыл фесни юсюнден къарт Чомур не хапар айтды? Джашау излей Тюркге кетген джарлыла къаллай инджиулени кёрдюле?

Чомур бла Шамилни юйдегилери туугъан джуртларына къалай къайтдыла?

Туугъан джуртну юсюнден къаллай нарт сёзлени билесиз? Айтыгъыз.

Лейланы джашауу бла тыш къралда къалгъан кызыланы джашауларын тенглеширгиз.

Хапарны талай кесекге юлешиб, башла салыгъыз.

«Ата джурт неден да багъалыды» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

ТУУГЪАН ЭЛИМ.

Сюйюнчланы Азамат.

Этим-дженим,
Туугъан элим,
Бююн сеннге
Къайтыб келдим.

Салам сеннге,
Этим-дженим,
Ёсген джерим,
Туугъан элим.

Мени ичгеним —
Сени сютюнг.
Бек сюеме
Аны ючюн.

Джашил чырпы
Чегетлерин,
Сынджыр битген
Кёгетлерин.

Таныш арбаз...
Терек бачха...
Къагъады аяз
Ташха, агъачха.

Кюнню кёзю
Сыртдан къарайд,
Алтын чачын
Джерге тарайд.

Джылтырайды
Эртденнги чыкъ.
Бал ийислид
Гокка хансчыкъ.

Сабий къолум
Салгъан сюек
Ёсенд уллу —
Алма терек.

Къулач кериб,
Ёсенд мийик,
Чыммакъ чагъыб,
Къурмач кибик.

Аны бели —
Белим тенгли,
Сейирсиндим
Мен эртденли.

...Бир сен тюлсе,
Шохум, ёсен.
Тамам сенлей,
Ёсенме мен.

Билим алдым
Эм эс джыйдым.
Аны кибик,
Къатды саным.

Сен бересе
Татлы кёгет,
Менде да бард
Аллай иннет.

Миллетиме
Джарар ючюн,
Урунама
Мен кече, кюн.

Ёсюм берген
Татлы джерим,
Джандан суйген
Туугъан элим.

Мен джарасам
Халкъ керекге,
Болсам ушаш
Бу терекге,

Джарар кѣгет
Берсем халкъгъа,
Санар эдим
Мен насыбха.

Муну барын
Тюз битдирген
Эмда бизни
Бирикдирген

Топрагъынгы
Уппа этейим,

Джандан скойген
Джѣгетейим.

Джыйылады
Джууукъ эм тенг,
Башланады
Ушакъ бек кенг.

Ойнаб-чабыб
Ёсген джерим,
Этим-дженим,
Туугъан элим.

? Джазыучу туугъан элин къалай багъалатады?
Элинде орнатхан терегине къалай къууанады?
Джазыучу насыбха нени санайды?
Бу соруугъа джууаб этген джерин табыб окъугъуз.
Туугъан элигизде сиз терек орнатханмысыз?

Н а р т с ѳ з :

*Туугъан джерингча джер болмаз,
Туугъан элингча эл болмаз.*

*Эр — Туугъан джерине,
Ит — тойгъан джерине.*

ЛЕНИН СМОЛЬНЫЙДЕ.

Л. Савельев.

Кече ортасы эди. Шахар къап-къарангыгъа батыб эди. Чыракъла джангыз Смольныйде джанадыла, ол кесини санаусуз джарыкъ берген терезелери

бла төгerekни джарытады. Къачхы сууукъ тубанны ичинде ол межам кемсиз уллу кёрюнеди.

Октябрьны кюнлеринде Смольный пролетар революцияны джигит штабы болду.

Смольныйни комнатларыны биринде Аскер-революцион Совет турады. Былайда, Смольныйде, восстаниеге тамадалыкъ этгенле джыйылгъандыла. Былайда сауут берирге ордерлеге къол саладыла, къайсы отрядланы къалайгъа джиберликлерине оноу этедиле, аланы къайсы заманда тебрериклерине хыйсаб этедиле эмда аланы джюрютюрюк, барлык джолларын Петроградны картасына тюзюредиле.

Бери, Смольныйге шахарны бютеу районларын-дан сауутлу отрядла ашыгъыб келедиле да, урушха буйрукъ алыб, хар бири кёргюзюлген джанына, кече къарангыда атлай, джангыдан джолгъа чыгъадыла.

Смольныйни къабакъ эшигине хаман джангы-джангы автомобилле, арбала, грузовикле джетеб, адамла тизилиб төп-төгerekден бери саркъадыла.

Мингле бла тауушла, темир зынгырдау бла машина улууну бир-бирине къошулгъан гюрюлдеулер-и бир минутха да тохтамай эштиледи.

Ленинни халкъны бирикдирген оноуу, былайдан бютеу шахаргъа джайылыб, минг-минг адамланы къозгъалыб джюрюгенлерин мизамгъа салыб, аланы урушха элтеди.

Сауутлу восстаниени Ленинчи планы керти иште толду.

Петропавлов къала къозгъалгъанланы къолларында эди.

Дворцовый бла Николаевскийден къалгъан кёпюрле барысы къолгъа тюзген эдиле.

Петергофну, Царское Селону, Выборгну большевиклери, Волджаллы правительство чакъыргъан

полкланы тохтатыб, кеслерини борчларын толтурдула, деб хапар келди.

Ол полкла энди Петроградха ёталлыкъ тюл эдиле.

? Октябрь революциягъа башчылыкъны ким этгенди?
Петроградда восстание къалай баргъанды?
Джазылгъанны хапарын айтыгъыз.

ДЖЕТГЕН КЮНДЕ.

(О черк.)

Хубийланы Магомет.

Талай кюнню джангур джаууб, сууукъ тубан басханлай турду. Кюн аманда малчыла эки къат тынчлыкъсыз болдула.

Гёзет этгенлени бири, сакъал-мыйыкъ джангы ура тебреген Къараджаш, итле юрген джанына тууайлай да шкок ата: «Кёкню туюб туюб къалыргъа тебремеген эсе, къачан тохтарыкъды бу», — дей, къойла къыйырында кёз къакъмай айланады.

Джетинчи кюнню кечеси чууакъ болду, ырхыла да бир кесек саркъдыла. Эртденбла кюн таякъла тау башлада къарны джылтыратдыла.

«Тёгерекге бир кёз джетдир, марджа, Къараджаш, мал бёлюнмесин», — дей, къош тамада Харун суюулени стауатдан чыгъарды. Чабырларын да джангыртыб, къозу къуйрукъ бла бир малчы гырджыны башлыгъыны чунгуруна сала, шкогун да бойнуна атыб, Къараджаш ёзенни ёрге кетди. Бираз баргъандан сора мал бёлюнмегенин кёрдю. Алай болса да къошха къуру къайтмайым, ышанга салыргъа бир джукъ эслесем, деген акъылда, тёгерекге къарай да бара, Клухор ауушну туюбне джетди. Кёзюлдюреуюклери бла къая ранлагъа сымарлаб къараса да, шкогун бойнундан алыргъа сылтау чыкъмады. «Да бош къыйналдым, тейри» — деб, ызына айлана да бир тебреди, дагъыда къурлай къайтсам, нёгерлерим не айтырла, деген акъылда кёзюлдюреуюклени ауушда кёлню башы къаялагъа бурду... «Эшта-эшта, кёзюлдюреуюкле алдай болурла ансы...» — деб, талай кере къарады: къая ранда къаралган орнундан тебмеди. Тейри, ол а джаныуарды, таш тийиб, боюн туюбне болуб турмай эсе. Антсызма,

джууукъ барыб бир къарамасам деб, арыгъанын да стемей тебреди. Иги джууукъ киргенден сора, шкогун огъары аягъына миндириб, эрлай кёзюлдюреуюклени алыб къарады. Асыры сейирсиннгенден шкогун къолундан иерча болду: къатында шкогу, сумкасы бла орта бойлу бир адам къая ранда артына таяныб тура. Аманлыкъчы-зат болур деб кёлүне келсе да: «Эй, не адамса, не болгъанды?» — деб къычырды. Къаядан башын бери айырыб, ол адам къолу бла ауузун кёргозе, сёлешаллыкъ тюлме деген магъананы билдирди.

Аякълары тая, ташладан тута да атлай, Къараджаш ёрлеб бара тургъанлай, къаялагъа тие да от чакъдыра, аны огъары джанындан эки таш айланды. Эрлай Къараджаш сол джанында къаяны къууушуна чыгъаргъа, экиси да башы бла секирдиле. Къаядан кетерге аздан къалыб, тамам арыгъан да этиб, ол адамны къатына джетди. Джетсе, аллайгъа джетсин: отуз джыл чакълы болгъан, ачдан ёлюрге джетиб тургъан бир келбетли адам. Эшта, оруслу болур деген акъылда: «Здрастий,» — деб аны къолун тутуб, билген орус сёзлерин айтыб, Темрез улу анга болушургъа хазыр болгъанын билдирди, алай а ол, кёзю-башы бла билдирген болмаса, сёлешалмады.

Ол заманга кюн таякъла, кёлню башындан тийиб, кюзгюден джылтырагъанча, джылтырадыла.

Къараджаш эрлай азыгъындан анга узатды, алай а ол төрт-беш къабыб, бир ызгъа андан кёб ашаргъа болмагъанын билдирди. Кёб да кюрешиб, Къараджаш аны къая рандан чыгъарды...

Къолтугъундан киргенлей, эки атлай да бир солуй, ала ингир алагъа къошланы башындан къарадыла.

Къошха джетгенлей, малчыла:

— Не болгъанды? — дей, эрлай мурджарны джа-

рашдырыб, ол адамны таяндырдыла. Джашланы бири анга гоппан бла айран ичиргенден сора, Харун аны аллына келиб: «Мындан иги дарман джокъду, дарманла бу тауланы хансындан этиледиле, малла да ол хансны отлайдыла, аты айран болса да, бу дарманды». — деди. Къонакъ, аны сёзлерин ангыламаса да, магъанасын ангылаб, башын силкди. Кёб турмай ол хурулдаб джукълады.

Экинчи кюн къонакъ, бир кесек эс джыйыб, хапар айтды:

— Мен Согъумда джашайма, атым Алексейди, художникме. Сегиз-тогъуз кюн мындан алгъа бир кесек къабарыкъ да алыб, Клухор аууш бла тауланы ол жанларына ауайым деб тебредим. Ауушха джетерге, кёзге тюртгенни кёрмезча, тубан басды. Не болса да, бара барайым деб, таукел болдум. Бир кесек баргъанлай, аджашыб, джол тюзеталмай тохтадым. Кеч болду. Джаууб башлады. Къалайгъа барлыгъымы билмей, келе келиб къая раннга кириб, жангур да, челекден къуйгъанча къуюб, не аллыма не артыма баралмай тохтадым. Талай атлам менден тебенде кёлню эследим.

Тубан кёлтюрюлмей, юсюме жангур, къар къуя, сау джети сутканы турдум. Кюн аязымай, къая ранда къушлагъа, джаныуарлагъа аш болуб, не болгъанымы киши билмей къалыргъаamy тебредим деб тура эдим.

Къачан болса да, айлана келиб, юсюме адам тюртюлсе деб, хапарымы джазыб хазыр этген эдим.

Малчыла, орус тилни къарыусуз билселе да, Алексейге джетген къыйынлыкъны толу ангылаб, аны сау къалгъанына къууаныб, къурманлыкъ этдиле.

Бир ийыкъ чакълы арадан кетгенден сора, Алексей иги огъуна эс джыйды. Къараджаш да, ол да Доммайгъа, Алибекге барыб, уугъа айландыла.

Ай джарымдан Алексей кетерге тебреди. Алая ол, келген джери бла къайтмай, тегерек айланыб къайтыргъа разы болду. «Бу биргенгде болуб, не уллу джауум болса да, джунчурукъ тюлсе,» — деб, къара джамчыны Алексейни атыны къанджыгъа-сына къысды Харун.

Эки артмакъ бла джол азыкъ салыб, малчыла аны ашырыргъа чыкъдыла. Къучакълашыб айырылгъандан сора Алексей: «Сау къалыгъыз, сейирлик таулула!» — дей, экиси да Гоначкир ёзенни энишге ташайдыла. Кюн къушлукъгъа келирге, Тебердиге джетдиле. Алайда Алексей малчылагъа талай зат алыб, Къараджашны артмакъларына салды.

Айырылырны аллы бла экиси бир-бирине къараб: «Сау къал!» — деб айталмай, кёб турдула. Къучакълашхандан сора, мени кёзюмден кёре турурса, деб Къараджаш, белинде кюмюш къамасын тешиб, Алексейге узатды.

«Сени атынг ёмюрде да унутулмаз, сени кёзюмден кёргенлей турурма,» — деб Алексей къаманы уппа этди.

Арадан он джыл кетгенден сора, биринчи дуня къазауат башланыб, Къараджаш къазауатха кетиб, джаннган отну ичинде айланды.

1917 джыл ол, кесини бёлеги бла большевиклени джанына кёчюб, граждан къазауатны фронтларында уруш этди.

1920 джыл ауур джаралы болду.

Экинчи джылында, эки таякъ бла, ауур асхай, Къараджаш Анападан Согъумгъа баргъан кемеге минди. Кюн чууакъ эди, туугъан тауларыны ауангылары кёрюнуб, кёб зат эсине тюшдю. Къараджаш палубада олтуруб тургъанлай, картузунда къызыл джулдузу, юсюнде джамчысы бла бир командир аны къатына келе да ызына бурула тургъанын эследи. Акъылына джукъ келмей, ол тауладан кёзлерин ал-

магъанлай турду. Ол биягъы командир, дагъыда тюз къатына келиб, джан хурджунундан бир къызыл блокнотчукъну чыгъарыб, ичине къараб: «Темрезланы Къараджаш болурмуса?» — деб сорду орус тилде. Олсагъатлай Къараджаш, 1904 джыл ауушда къурушуб тургъан адам эсине тюшюб, аны къучакъларгъа ашыкъды. Эки туугъан къарнашча, ала бир-бирин тансыкълаб, ийнакъладыла.

Хапар сорурга асыры ашыкъгъандан, бир-бирине сёз бермей, талай минутну бардыла.

— Тобасто, сен Тубанлы Кёлню джагъасындан бери къалай чыкъдың? Ол заманда мени сау къалдыргъан, энди уа бютеу кеси къыйыны бла джашагъан халкъ ючюн джан аямай кюрешген джигит таулу джаш, — деб, Алексей татлы тенгини имбашларындан къакъды.

— Санларым сакъат болсала да, тюзлюк властны салыуда муратыма джетгенме, экибизни иннетибиз эртдеден да бир кёре эдим, джолдаш командир, — деди Къараджаш.

— Харунну къара джамчысы бла сени кюмюш къаманг кёб джерде болушдула, экибиз тауну эки джанында джашасакъ да, джетген кюнде бир иннетде кюрешгенибиз къалай иги болду, — деб, Алексей ышарды.

Къарачайдан хапар соруб бошагъандан сора, Алексей алгъыннгы хапарына кёчюб: «Менден тюнгюлюб, джылаууму этиб бошаб тургъанлай, кече келиб, эшикни ачыгъыз дегенимде, асыры къууангандан юдегим алыныб кете эди», — деди.

Согъумда кемеден тюшгенлей, Алексей Къараджашны юйюне тебретди. Арбазыны къыйырындан киргенлей огъуна: «Мени сау къалдыргъанны табханма, бери чабыгъыз!» — деб къычырды. Олсагъатлай юйню ичинден чыгъыб, юч тиширыу чабыб келиб къучакъладыла Къараджашны.

Аланы бири Алексейни юй бийчеси, экиси да кызылары эдиле. Кыраджаш юню кыбыргыасында суратлагы сейир болуб кырады: Клухор аууш, кёл. Алексей кыя ранда, Кыраджаш да анга бара тургыаны, Тубанлы Кёлню джагыасында мал кыошла, суратланы тюблеринде да: «Бу сейирлик тауланы ичинде сейир халкы джашайды,» — деб джазылыб.

Сау ийыккыны Алексей бла юйдегиси Кыраджашны кыолларыны аязындача тутдула. Кете тебрегенинде, тюрлю-тюрлю саугыала бердиле.

Тёртюсю да келиб, кыучакылаб, Кыраджашны кемеге миндирдиле. Кеме тенгиз джагыадан айырыла башлагыанында: «Бизден Кырачайгы салам айт!» — деб кыычырдыла.

? Кыраджаш кыя ранда кимни табды?

Малчыла Алексейге кыалай болушдула?

Кыраджаш бла Алексей экинчи кыалай тюбешдиле?

Хапаргы «Джетген кюнде» деб нек аталгыанды?

Кыраджаш бла Алексейни шохлукыларындан хапарчыкы джазыгызы.

Атына «Шохлукы» атагызы.

КЫАДАУ ТАШНЫ АУАЗЫ.

(Кыысхартылыб бериледи.)

Кыагыыланы Назифа.

Кыарт Юнюсю мен кыуру да кюн турушда кёрюучен эдим. Билмейме, ол кечеси, кюню да алайдамы тура эди, огыесе, мен кыобхунчу джумушун тындырыб келиб, алайгы олтурубму тохтай эди...

Мени уа бир джолда кемсиз кыууандыргыан эди: билемисиз, Буденный аджирине миниб, уллу бычгыын да алгыа тутуб тургыан суратын кёк агыачдан джонуб берген эди. Ол кюнден сора уа мен Юнюссю чыртда болалмадым. Эсимдеди, кыарт атама баргыанымда, ызыма тансыкы болуб кёб кыыйналгыаным. Кыарт атам, аны эслеб:

— Джаш, нек мыдахса, юйюгюзге тансыкъмы болгъанса? Былай бир келчи, — деб, чал алашасыны джюгенин къолума тутдурду.

— Огъай, аття, кишиге да болмагъанма алкъын. Юнюсге тансыкъ болама ансы...

Юнюсню дагъыда бир заты эсиме тюше эди. Ол зат арбазда уллу сослан таш эди. Минги Тауча кёрюне эди ол мени кёзюме олсагъатда, атына да Къадау таш дей эдиле. Тёгерегинде тахталада айлыкъ турмала, нашала ёсдюре эдиле. Андан сора да, Къадау ташны аргъы мюйюшюнде бир ариу балий терекчик ёсе эди: джаз, къурмач чартлагъанча, чыммакъ чагъа эди, джай да къып-къызыл болуб, кесине сукъландыргъанлай тура эди. Тахтала бла балий терекчик болурла мени ол таш таба чакъырыучула, — деб тура эдим, алай а Юнюс аны бла сёлешиб, шыбырдаб башласа, ташдан джашау тылпыу чыгъыб тургъанын сезе эдим: анга не эсе да бир зат нюр себиб тургъанына ишекли болмай, балий терекчикни, турмаланы да унута эдим. Сынаб, къатына барсанг, къулагъынга уллу чокъракъны салсанг, тенгиз таууш келгенча, бир сейир ауаз келе эди. Олсагъатда мен, ауазны сезген болмаса, былай-алай деб айталмай эдим. Энди ол эсиме тюше, сабий заманыма сукълана, аны излей: «Ол сейир таууш Бетховенни «Аппассионатосу» болур эди», — дейме. Тынгылачыгъыз, кертиси бла да, сезимлеринги бирден кючлеген быллай бир ауаз эди. Ташдан чыкъгъан «Аппассионато», Къадау ташны гимни. Ташны къатына барсам, эсим анга кетиб, башха затланы унутуб къоя эдим, ол аллай бир сейир зат эди.

Къадау ташны ичинде джюз къыз бугъунуб, чемер бармакълары бла къобуз тиеклени ийнакълаб тура болурла, ансы бу кесине чакъырыб, кесин излетиб тургъан тауушла къайдан чыгъарыкъ эдиле.

«Аста, не бла тенгледирсем да, ташдан музыка

чыкътганлай турады, эштемисиз, ма бу сейир ауаз-
гъа бир тынгылачыгъыз,» — дей эдим кимге эсе да,
сора кертиси бла да таш тюз тукъум таш болмай,
аны юсюнде адам джылыуну шарты болгъанына ий-
наныб, тюзю не болгъанын билирге излеб башладым.
Бир бек керекли затымы тас этиб, аны табмай ама-
лым джокъду дегенча бола эдим. Бу мурат бла ча-
быб Ююсю арбазына кирдим. Аякъ тауушму эшт-
ди, огъесе къабакъ эшиклени таууш этдирибми ач-
хан эдим, ким биледи, къарт, терк огъуна ташны
юсюне биягъы джамчыны атыб, бир джанына ту-
ракълай:

— Къайсыса? — деб сорду.

— Ююс, менме, Азретланы Хасанбийме, — деб
кёзюне къарагъанымда, ол, меннге тынгыламай, бир
тюрю болумда, кёзю-башы, тюрсюню бла сёлеше, не-
лени эсе да шыбырдай, бети-къуту джарыды.

— Джашым, кёремисе, мени бир кёзюм къарау
сокъурду, къараб тургъанлыгъыма, джукъ кёрмей-
ди, ол бири да бек адаргыды, аладан эсе къолларым
иги кёредиле, алай а бир къауум затлагъа къуру
кёзню кючю джетеди, — деб бармакъларын тобугъун-
да ойната, дагъыда:

— Нек тынгылайса, орусча окъуй билмейми-
се? — деди ышара. — Сора билген тилингде окъу, не
тил бла окъусанг да, ангыларыкъма, кесим окъур-
гъа мадарым джокъду ансы, — деб, къойнундан төрт
бюкленнген къагъытчыкъны алыб, меннге узатды.

Джау-ла-гъа темир-ден къаты бо-ла эди,
Тюз халкъгъа уа эрий эди джю-ре-ги...

— Тохта, тохта! — деб биягъы къолун, кимге
эсе да тынч туругъуз дегенча, кёлтюрюб, — энтда
бир окъучу, — деди.

Джаулагъа темирден къаты бола эди,
Тюз халкъгъа уа эрий эди деу джюреги,

деб иги таукел окъудум.

— Табдыкъ, табдыкъ! — деб шыбырдай, акъырын, бир затны унутуб кетерге къоркъгъанча, къобуб, Къадау ташны юсунден эки къолу бла джамчыны бир джанына этиб, чемер бармакълары ташда нени эсе да сылаб, сыйпаб, тийиб кёрюб, бир джеринде булджуй, бир джеринде уа чыртда тохтамай, эринлерин да бармакъларында дженгил къымылдата, нелени эсе да шыбырдады. Сора къаягъа къулагъын салыб, бир джанына туракълаб, дагъыда сылаб, эки къолун бирден аллына узатыб, ташны ийнакълады. Ол аллында айтхан ауазым шыб деб къулагъыма келди. «Огъай да, ташда сейир затла бардыла», — деб кеси кесиме кёл эте, аллыма атлагъанымда, ийнанамысыз, ол музыканы, джюз айырма оркестр сокъгъанча, къулагъым бла эштдим, кёзлерим кёргенни уа сормагъыз.

Къадау ташдан сауладан да сау Ильич ышарыб къараб тура эди! Не этерге билмей, кёзлерими къысханымда, Бетховенни сейир «Аппассионатасыны» тауушун кесгин эштдим.

Ол болгъанын мен энди айырама, олсагъатда уа андан не хапарым бар эди.

Сейирсиндим сокъур къартха тамам кёлюм бла. Сукъландым. Ол да, мени ичими билгенча:

— Сейирсинме, балам, сокъурланы сау, такъыр джюреклени бёгек этген ма буду, — деб, биягъы чемер бармакълары бла Ильични сослан джонулув этилген огъурлу тюрсюнюн сылады.

Сёзлюк: *Аппассионата, Къадау таш, къарау сокъур.*

? Къарт Юнүс бир джолда не этиб кзууандыргъан эди
джашчыкны?
Къадау ташны хапарын айтыгъыз.
Сослан ташдан джонулуб кимни тюрсюнюн кёрдю
джашчык?
Джашчыкъ сокъур къартха не ючюн сукъланды?
Сизни элигизде Юнүсге ушагъан къарт бармыды?

ХОРЛАНМАЗЛЫКЪ КЪЫЗЫЛ АСКЕР.

(Партизан джырыны макъамында.)

Бостанланы Хасан.

Биз сакълайбыз, къоруулайбыз	
Ата джуртну, джолдашла,	
Биз аскербиз, къуршча, кючлю	} 2 кере
Ишчи — элли къарнашла.	

Биз аскерни къарыууна	
Сынгар аскер тенг болмаз,	
Джуртха ёшюн салгъан хар джау	} 2 кере
Ууалмай бир да къалмаз.	

Кюн чыкыгъанда, кюн батханда	
Совет джуртну чеклерин,	
Биз ажымсыз сакълайбыз	} 2 кере
Ата джуртну хар джерин.	

Керек кюнде кенг тенгизни	
Балыкъ кибик джырабыз,	
Самолётда, парашютда	} 2 кере
Къанатлыча учабыз.	

Умут этмесин къанлы джау,	
Бизден эли джер алмаз,	
Къызыл Аскерни къатына	} 2 кере
Чыртда джууукъ келалмаз.	

Партиябыз, кѳол кѳлтюрѳб,
Бизге буйрукъ бергенлей,
Ууатырбыз кѳанлы джауну,
Бизге джууукъ келгенлей. } 2 кере

Броневикле, танкала да
Гюрюлдешиб кѳобарла,
Ёшюн салгѳан кѳанлы джауну
Кѳаушатырла, урурла. } 2 кере

Партияды биз аскерни
Кѳурч мизамлы алчысы,
Партияды биз аскерни
Хорламлада башчысы. } 2 кере

? Совет Аскер кимледен кѳуралгѳанды?
Совет Аскерни борчу неди?
Сизни классда Совет Аскерде кѳуллукъ этген кѳарна-
шы, атасы, джууугѳу болгѳан ким барды? Хапар ай-
тыгѳыз. Устазны болушлугѳу бла джырларгѳа юре-
нигиз.

ГРАЖДАН КѳАЗАУАТ.

1917 джыл, октябрь айда, коммунистлени пар-
тиясы башчылыкъ этиб, ишчиле бла эллиле бизни
кѳралда капиталистлени ууатыб, аланы кѳолунда-
гѳы бютеу байлыкѳны: фабриклени, заводланы,
джерлени, темир джолланы, банкланы кѳралгѳа ара
мюлк этгендиле.

Россияда помещикле бла капиталистле, Уллу Ок-
тябрь социалист революциядан сора, ишчиле оноуну
кѳолгѳа алгѳанларын, байла бла бийлени властын
кѳурутханларын кѳлтюрмей эдиле.

Ала Совет властха ачы джау болуб, анга кѳарш-
чы сауут бла кюрешиб башлагѳандыла.

Тыш кѳралладан келген ачхагѳа ала аскер джы-
йышдыра тебregenдиле.

Ол аскерлени атларына акъла дей эдиле. Акъ аскерлеге Совет властха къаршчы адамла кире эдиле: капиталистле, помещикле, аланы джашлары, алгъын полицияда ишлегенле, аланы джашлары.

Тыш къралладагъы капиталистле да Совет властны джаулары эдиле. Россиядан революция аланы къралларына да кѣчюб, анда да ишчиле бла эллиле оноуну къолгъа алыб къоярла деб, ала бек къоркъа эдиле. Ала, джаш Совет Республиканы къурутур ючюн, Россияда акъ аскерлеге болушлукъгъа кеслерини аскерлерин ийиб, сауут, кийим бериб болуша эдиле.

Совет Республиканы акъ гвардиячыладан, тыш къраллы аскерледен сакълар ючюн, Къызыл Аскер къуралгъанды. Ол, юч джылдан артыкъны джаула бла ёхтем уруш этиб туруб, аланы барысын ууатханды.

Бу урушха граждан къазауат дейдиле. Акъ аскерлени полкларына къаршчы урушда Къызыл Аскерге урунганла барысы болуша эдиле.

Фронтда да, тылда да ол кѣзюуде оноу этген большевиклени партиясы эди, партия Къызыл Аскерни аскерчилерин, командирлерин джигитликге, батырлыкъгъа юрете эди.

Къызыл Аскерни эмда бютеу урунган халкъны кючю бла Совет Республика, джауларын ууатыб, рехатлыкъда урунуб башлады. Империалист къазауат бла ючджыллыкъ граждан къазауат къралны тозуратхан эди. Ол себебден иш кѣб эди.

Совет кърал, чачылгъан мюлкню орнуна салыб, шархарда, элде социализмни къураугъа кѣчдю.

? Капиталистле Совет властха къаршчы нек башлагъандыла кюрешиб?

Совет Республиканы ким сакълай эди?

Аскерге ким оноу эте эди?

Совет Республика акъ гвардиячыланы не себебден хорлады?

ДЖАЗГЪЫ ТАНГ.

Боташиланы Абидат.

Джаз танг атар ышарыб, кюлюб,
Суйюмюн чачар, джерге ийилиб,
Кёксюл кёлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тегерек ийиб.

Кириш тутушуб мийик таулары
Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб актъган дарман суулары.

Эртден чыкъ тюшуб джайлыкъда хансла,
Кёзлерин ачыб гокка ханс башла,
Колхоз сюрюуле сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгъы согъа сюрюучю джашла.

Танг джарыкъ бла къанатлычыкъла,
Джырлай башлайла, джаз тангны суйюб.
Бу ариулукъгъа, тамаша халгъа
Джетди къызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Хауа аламатды бизни Кавказда,
Артыкъ да сейирд эртденни джазда.
Сенде ариулукъну къайда кёрейим,
Мен сени къоюб къалай кетейим!

? Джаз эртденде къаллай тюрлениу болады?
Таулада къаллай байлыкъланы юсюнден айтылады?
Назмуну азбар этигиз.
«Джаз» деген темагъа юйде сочинение джазыгъыз.

ТЮЛКЮ БЛА КЪАРГЪА.

*Иван Андреевич Крылов.
(1769 — 1844)*

Излей кетиб бир Къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна,
Бир терекге къоннганды.

Озуб баргъан бир Тюлкю,
Эт ийисни ангылаб,
Джыйлаб аны табаргъа
Тохтагъанды тынгылаб.

Джыйлай кетиб, Тюлкючюк
Къайдагъысын эсгерди,
Къаргъачыкъны ауузунда
Эт кесекни эследи,

Джаны кетди этчикге,
Тамам эсин ташлады,
Мурат этиб алдаргъа,
Былай айтыб башлады:

— Кёб джерледе айландым,
Чегетледе таулада,
Сенден ариу кёрмедим
Не къаргъада, къузгъунда.

Аякъларынг, ёшюнюнг...
Къанатларынг къаралыб...
Эки кёзюм къалгъанд да
Сен ариугъа аралыб...

Къайдан чыкъдын, сейирлик,
Сенден ариу кирмеди
Бу джуртлагъа, элlege?
Биз джашагъан джерlege.

Сюйюмюнгден тоймайма,
Нюр чачыла кёзюнгден,
Бир тауушчукъ эштге эдим
Булбул кибик сёзюнгден!

Къулакъ салыб, тынгылаб,
Тауушунга таралыб,
Джатар эдим былайда,
Кёзюм санга аралыб.

Санча Къаргъа тынгылаб,
Бу махтауну эштгенлей,
«Къа-а-акъ, къа-а-акъ», — эте,
джырларгъа
Ауузун кенгнге ачханды.

Ауузундагъы эт кесекчик
Чартлаб джерге тюшгенлей,
Эт кесекни Тюлкючюк
Сермеб къабыб, къачханды.

? Тюлкю Къаргъаны къалай алдагъанды?
«Телини эшигин махтагъан джабар», — деб нек айты-
лады?
Назмуну азбар этигиз.

КЪЫЗГЪАНЧ.

(Тау рух.)

Эртде-эртде бир джаш, бир байгъа къонакыгъа барыб:

— О-ойт! — деб кычыргъанды.

Чартлаб байны джангыз кыызчыгъы чыкыгъанды.

— Кюнюнг ашхы болсун, эгечим!

— Ашхылыкъ кёр, кел, джууукъ бол юге, — деб кыыз джашны къонакъ юге элтгенди. Олтуртуб, болгъан ашарыкъларындан берирге кёзю кыймай, къонакъ джашны аллына бай бир аякъ суу, бир туурагъан гырджын, бир туз гырт салдырганды.

— Ашагъыз, джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб орун салыб, байны кызы башха юге чыкыгъанды.

«Марайым да, кеслери ашагъан быллай хант эсе, ашарма, алайсыз мен муну ашамам», — деб, джаш, кыыз кирген юге барыб, джашыртын къарагъанды.

Къараса: аталары къой баш ююте, аналары ич эте, кызлары къаз джулкъа тургъанларын кёргенди. Аланы алай кёргенлей, джаш ичгери киргенди да баргъанды. Ол эшикден тюшгенлей, аталары къой башны юсюне олтургъанды, аналары ич эте тургъан табагына олтургъанды, кызлары джырта тургъан къазны юсюне олтургъанды. Джашны — «олтур», дегендиле да бир шиндикге олтуртхандыла.

— Сени атам киби кёрюб, бир хапарым бар эди да, аны айтыргъа келгенме. Келе тургъанлайыма, аллыма бир уллу джылан чыкды. Ол джыланни башы сени тюбюнде къой баш тенгли болур эди, аны уруб ёлтюргенимде, юй бийчегизни тюбюндеги ичегилеча, ичи тышына къотарылды. Мен аны алдай эсем, ол кызыны тюбюнде къазча джулкъунуб къалайым, — деб быланы джашыргъан затларын джаш барын да ачыкъ этгенди.

Туз бла нартюх гырджын ашатханын да къызгъана тургъанлай, къонагъындан джашыргъан затлары ачыкъ болганына конакъбай бек ийлыкъгъанды. Алай болса да, мадар табмай, кеслерине хазырлагъан хантларындан къонакъгъа да салгъандыла.

Къонакъ джаш, дженгил-дженгил къабыб, ашны эрлай силдегенди. Бай кишини къуру тепсиге тургъузгъанды.

Джаш, ашаб бошагъанлай, джатаргъа къонакъ юйге чыкъгъанды. Ол кетгенлей, бай катынына:

— Къатын, джаш меннге салгъанынгы да джутуб кетди. Энди ачдан ёле къалай джатайым? Эки от хычын эт да къабдыр, марджа, — дегенди.

Джаш, дагъыда эшикден тынгылаб туруб, хычинланы отха кёмгенден сора, къайтыб юйге киргенди.

— Къарт, мен сени атам киби кёреме, хапарымы айтыб бошамагъан эдим да, аны сеннге айтыргъа келеме, — дегенди.

— Айт, марджа, айт, — дегенди бай.

— Биз джети джаш бола эдик, сени киби бир иги атабыз бар эди. Атабыз ёлюрге тебрегенинде, бизни джыйыб:

«Джашла, бир-биригизни тута, ариу джашагъыз!» — деб, осият этген эди. Алай болса да, атабыз ёлгенли, былай къатышдыкъ да къалдыкъ, — деб, отда бише тургъан хычинланы билмеген киби этиб, от агъач бла чанчакълагъанды.

Сора байны къатыны:

— Ой, юйюнг къурусун, отда хычинла бар эдиле, кюлге къатышдырдынг да къойдунг, — дегенди.

— Эшта-эшта, эслемерим, — деб джаш къонакъ юйге джатаргъа кетгенди. Биягъы джаш босагъадан тынгылаб тургъанлай:

— Бюгече бу джаш манга джукъ ашатмазгъа ант этгенди, эртденбла эртде туруб, ийнек сауарны аллы бла бир гырджын этиб, отха кём, сен ийнек

саууб бошагъынчы, ол бишер да, кьойнума сугъуб кетиб, тууарлагъа къарай баргъан сылтау бла арлакъгъа барырма да ауузланырма, — дегенди къарт.

Къатыны эртденбла эртде туруб, эри айтханча этгенди. Къарт исси гырджынгъы къабаргъа малла таба джанлагъанды.

Джаш, барыб:

— Къарт, къучакълаб къалайым, бир башхасы балмай, сени атам кибиб кёреме, кесим да бюгюн кетерикме, — деб, кесине къаты кысыб къучакълагъанды.

— Ой, джашауунг къурусун, кьойнумда исси гырджын барды, этими кюйдюрдюнг! — деб гырджы-

ны болгъанын ачыкъ этгенди. Джаш гырджынны джартысын алыб ашагъанды. Сора къартны къолунда къамчисин эслеб:

— Бай, къамчинги меннге бер! — деб тилегенди. Бай унамагъанды.

— Юйде бир эски къамчим барды да, къатынга айтсанг, берир ансы, мен муну къолумдан тюшюрмейме, — дегенди.

Джаш, юйге келиб:

— Къарт атын меннге бергенди, атагъыз бла сёлешиб келеме, — дегенди.

Къатын атны берирге унамагъанды.

— Алай эсе, кел, тамадагъызны туурасындан барыб кычырайыкъ, — дегенди.

— О, бермейди, — деб кычыргъанды джаш.

Бай, эски къамчини бермейди дегенча ангылаб:

— О, бер да бармагъа кюй! — деб кычырыб джууаб этгенди.

Джаш, эрлай атха миниб, кёз туурадан ташайгъанды.

Ингирде, къарт келгенинде, алайда кишенлениб тургъан атын кёрмей:

— Акъджал кыйдады? — деб соргъанды.

— Бер деб кычыра эдинг да, бердим, — дегенди.

Бай ачуланыб, кюйюб, бишиб, төрт джанын сермегенди. Не этерик эди, джаш кёз туурадан эртде ташайгъан эди.

? Джаш къонакъбайланы харамлыкъларын къалай ачханды?

Кызыгъанчны этген хыйлалыгъы башына къалай джетди?

Бу таурухха келишген къаллай нарт сёзле билесиз?

Таурухну планын салыгъыз, план бла хапарын айтыргъа хазырланыгъыз.

ЁЗДЕНЛАНЫ АБУГАЛИЙНИ ХАПАРЛАРЫНДАН:

1. САРАЙ.

Биреулен, ат бла Индишни ёрге бара, джаяу бар-
гъан джолоучуну джетеди. Саламлашыб, ушакъ
этерге излегенлей:

— Джаш, сен, манга тагъылма да, джолунга
бар! — дейди джаяу.

— Мен да бир безиб айланган адам, кел, нёгер
болайыкъ, ишинг бар эсе да, бирге болайыкъ, — дей-
ди атлы.

— Сора, не хапар сорма, не сёлешиб турма, —
дейди да, бирге кетедиле. Аtdан артха къалмай
алай кызыу джюрюдю ол адам. Сёлешмегенлей
барыб, Гум бла аууб, эниш сюрем айландыла. Кеч
эте — Беломечётканы къатында тюркледен къалгъан
къала болгъанды, — алайда тохтайдыла.

— Мени ызымдан келмей, былай тур, мен кириб
чыгъайым, — деб, атлыны тышында къоюб кетеди.
Айтханыча, кёб турмай бир уллу тулукъну кёлтю-
рюб келиб:

— Джаш, артмакъларынгы бери тут, — дейди.
Къанджыгъадан артмакъланы алдырыб, ичлерин
кёлтюрюб келгени бла толтурады. Ол къарангыда
сауут-саба керекле, накъут-налмаз ташла джылты-
раб, джашны алындырыгъа джетдиредиле. Атлы
миндирирге излесе да, ол огъайны басыб, джаяу-
лай ёрге айланадыла. Аллында, къаладан чыкъ-
гъанлай огъуна, кёргенинги кишиге айтма, дегенди.

Къартджуртха келедиле. Алайда кесине юлю-
шюн алыб, атлыгъа энтда кёрген-эшитген затны ки-
шиге билдирме, соярыкъма, деб айырылады. Ким-
се, деб соргъанына да, ол санга неге керекди, деб
къойгъан болмаса, толу джууаб этмегенди. Айыры-
ладыла. Къоркъса да, антсызма, муну тюбюн бир
билмесем деб, атлы ызындан тебрейди.

Ол адам юйлени бирине киргенлей, бу эрлай оджакъдан къарайды. Бир заманда муну джолоучу нёгери, юйге кирир-кирмез, чепкени бла башлыгъын тешиб, узун этеклерин энишге ийиб, башына джаулукъ къысады: тиширыу! Бешикте джылай тургъак сабийчикге эмчек береди. Босагъадан бир къарт къатын къараб (къайын анасы болур эди) мынга урушады:

— Къайры джаханимге думп болуб кетгенсе, бу сабийлени да юсюме атыб, союб къойдунг да!

Бешикге къабланган, ауузундан сёз чыгъармай, баш энишге къатханлай турады. Оджакъдагъы сейирсинген болур эди бу ишге, къалай да болсун, тиширыу муну сезеди. Къайын анасы жанлагъанлай:

— Къора дженгил былайдан, къыф деме, ары чыкъсам, бойнунгу сууруб аллыкъма! — дейди. Бу да аны бла секириб туруб къачыб кетеди.

Мен бу хапарны эртде, Джазлыкъда заманыбызда огъуна, китаб болмаз эди, алдамайым, къайда эсе да джазылыб тургъанын окъугъанма.

Ол къайын ана — Сылпагъарланы Сарайды, Дебош бла Доммайчыны аналары, эмчек сала тургъаны да аланы бириди. Бусагъатда уа алай эштеме — Дебош Доммайчыны джашыды деб. Къайдам. Мен эштгеними айтдым. Аланы атаууллары Къандаурладанды, беш къарнаш болгъандыла. Аталары — Тохтар. Биченчиланы (Сылпагъарланы) Чёпеллеухаджини джашлары да былай айта эдиле.

2. КЪАРТ НЕ КЁРГЕНДИ?

Бурун Къартджуртда джюз бла отуз джыл джашагъан Эзиладан бир къарт кишиге, дуняда не сейир зат кёргенсе, деб соргъандыла. «Хапалары бла Чагъарланы арасы тийреде бир бау бар эди, мен сабий заманда ол эски эди, бюгюн да алай ту-

рады. Къол Аягъы къулакъ тау джауумдан ырхы болуб къобуб, Къобанны аллын тыйгъан эди. Къобан толуб, ёрге барыб, Учкуланнга джетген эди. Сора джауум саркъыб, аллы бош болгъанында, Къобанны ургъан сууу Сылпагъарланы тийрени тёбен джанында жарланы ма ол кюн ашаб этген эди. Эй, джанларым, кёб затны кёрмей ёлюб барама», — дегенди.

Сейир-тамаша дуня: Къобан сууну ёрге бурулгъанын кёрген киши, джюз бла отуз джыл джашагъанында да, Къартджуртдан эки-юч кычырым джерни барыб, Уллу Тюзю кёрмегенлей кетгенди.

3. АМАН КЪЫШ.

«Бичен болгъан джерге джюрюрге деб, сокъмакъ этген эдик да, анга таякъны кёндеден атханыкъда, тюбю бла джерли ат сырты таякъгъа тиймей ётуб кете эди, къар асыры уллу джаугъандан», — деб атам алай айтыучан эди. Джаш заманымда джазыб башлагъан дефтеримде «аман кыш» 1878—79 джыллада болгъанды, деб турады. Джёгетей аны джазында кёчгенди.

ТЕМИРБОЛАТ.

(Тау рух.)

Эртде-эртде бир джерде уллу тау эл болгъанды. Талай заманны ичинде элчиле къайгысыз ишлеб, хар затлары джетишиб, рахатлыкъда джашагъандыла.

Сора, элден адамла бир-бир, эки-эки тас болуб тебregenдиле. Адамланы къалай тас болгъанларын бир киши да билалмагъанды. Суу сюзмеге джутулгъанча, таш тенгиз тюбюне батыб кетгенча, атычууу чыкъмай, думп болуб къала эдиле. Излейме десенг а, къайры баргъын, кимге соргъун?

Адамланы ол тукъум аяусуз джутуб баргъан худжу кюч къайдан чыкъгъанын, не зат болгъанын билирге, аны табыб, терслигине джолукъдуругъа деб, излеб айланган джигитле элде кёб эдиле, алай а хатаны къайдан чыкъгъанын билмей, излерге чыгъыу тубан басыб тургъан къарангы кече ийне-ни излегенча болуб къала эди.

Адамла уа тас бола эдиле. Аланы белгисиз къуруб кетиулери, не кече, не кюн тохтамай, эл аздан аз бола бара эди. Адамла бла бирге малла да бола эдиле тас. Излеу, тинтиу тохтаусуз талай джылны барды, бир джангыз джан да табылмады.

Бек узакъ болмай, тегерекде хоншу элле бар эдиле. Хатаны аладан адамла эте болурла деб айтырча тюл эди. Элле бир-бири бла татлы джашай эдиле. Адамла да хар элден бирча тас болуб бара эдиле. Алай бла элни адамларындан юч этиб биринден кёбю къалмады. Халкъ къоркъгъандан ишге къауум-къауум джюрюб тебреди. Сабан сюрген да, бичен чалгъан да джыйын болуб, уугъа да бешалты адам бирге джюрюб башладыла.

Аналары эртде ёлюб, аталары да, бирсилеча, тас болуб къалгъан юч къарнаш бар эдиле бу элде. Джаны ауругъан адамла бергенден башха затлары болмай, къыйынлыкъда ёсген эдиле ёксюзле.

Тамада джаш бла ортанчыны атлары бюгюнлюкге джутулгъанды: асыры тынч, хатасыз, буюгъуб, кишиге артыкъ сёзлери болмай ёсген джашланы атларын халкъ эсде туталмагъанды. Кичилери уа, асыры тириден, хар затны эбине тюше, амалын таба билгенди. Кертисине керти джетмеген, ётюрюгюне ётюрюк джетмеген, элде хар кимге да, сохан бюртюк кибики, белгили Темирболат болгъанды.

Юч къарнаш биргелей, садакъларын, уллу бычакъларын алыб, узакъ уугъа атланыб кетгенди. Ала, таула таба кетиб бара, «Буу мюйюзле кёзю»

деб бир джерде, джатма кѡшчукъ ишлеб, тѣрт-беш кюннѡ былайда уугъа айланырбыз деб тохташхандыла.

Экинчи кюн эртденбла тамада кѡарнаш, аш-суу хазырлай, кѡшда кѡалыб, ортанчы бла Темирболат уугъа джайыладыла. Ала кетгенлей, кеси бир кѡарыш, сакѡалы минг кѡарыш, бир кишичик гугурукга миниб, кѡшха келгенди. Джаш, аны бла саламлашыб, кѡшха чакѡыргѡынчы да чыдамай, кишичик, сакѡалындан бир тюкнѡ юзѡб алыб, джашны кѡолун, аягѡын да байлаб, сыртындан сингирин кѡайишча кѡобарыб, гугурукга миниб, кетиб кѡалады.

Джашны кѡарнашлары келдиле. Сейир болдула, ачыу тийди. Олсакѡатлай джашны кѡолун, аягѡын бошладыла. Эрлай шхууур этиб, ашаб, ичиб, ол кече тангнга чыкѡдыла. Экинчи кюн эртденбла ортанчы кѡарнаш, бююн кѡшда мен кѡалама, сиз барыгѡыз уугъа, эталгѡаныгѡызны этерге кюрешигиз деб, ала кетгинчи огѡуна отха кѡазан асды, кийикни мыллыгындан бир бутну кесиб алыб, кѡазаннга салды. Ар-сар бола, бирси экиси уугъа кетдиле. Биз ингир ала огѡуна кѡайтырбыз, дедиле.

Ала кетиб бир кесек тургѡанлай, гугурукга миниб, биягѡы кишичик келди. Джашны сакѡайыб тургѡанын кѣргенлей, салам да бермей, сакѡалындан бир тюкнѡ алыб, аны аркѡан этиб джашны тутду, эки кѡолун, эки аягѡын да байлаб, сыртындан кѡайиш кѡобарыб, былай айтды:

— Сиз насыблы кѡутулгѡаныгѡыз ючюн, манга бююреу нек этмейсе?.. Тутханымы джибермей, алыб кетиучен эдим мен, сизни кѡѡѡб кетеме. Аны ючюн, сен манга сау бол дерге керек эдинг, ангысыз тели! — деб, ышармыш кибиб этиб, гугурукга миниб, хайда сау джолугѡайыкѡ, элигизге менден салам айт, адамын тауусхунчу элни унутмазымы да билдир, — деб кетгенди.

— Джашла, бир джугъутурну ёлтюрюб, ингир ала-
гъа дери да турмай, ашыгъыб къайтдыла. Ачыу-
дан ёлс, къарнашларына чабыб, къолун, аягъын бош-
лаб, хапаргъа тынгыладыла.

Ойнай, кюле айланыучу гынттылы Темирболат-
ны джюреги, къарнашларына къарагъаны сайын,
чанча, аланы артыкълыкъгъа тѣзюб, мыдахланыб
тургъанларын кѣлтюралмай, джюреги къыйналды.
Кѣзлеринден акъгъан джыламукъланы иссилиги
ѣтине ийне чанчханча тие эди.

Темирболат, кесин бегитиб, къарнашларына ай-
ланыб: «Ол мурдарны терслиги сизни сыртыгъыз-
дан алыннган къайишле бла бошалмайды. Бизни
ѣсджурген ата-аналаны къанын ичиб, андан къуту-
руб айланады ол. Не ол къанны бери къусар, не
мени да джутар!» — деб, уллу бычакъны чыгъарыб,
уппа этиб, къынына алай салды. Сора къарнашла-
рына: «Энди сиз бир джаякълаб, бугъунуб, къараб
туругъуз, къошда мен къалайым», — деди. Ала
букъдула, Темирболат эт бишиирге хазырланады.
Киши келиб кѣрмейди.

Кюнню ауурлугъу кетиб, джашла ауузланыргъа
олтурдула. Ала ашай тургъанлай, бир къарылгъаш-
чыкъ, тюз башларында бутакъгъа къонуб, джырлаб
башлады. Темирболат, къарылгъашчыкъгъа бир-ѣки
сызгъыргъан да этиб: «Кел. Азыкъны заманында
келгенсе, сыйлайыкъ, кесинг да бизден джылы
джерлеге учмай нек тураса?» — деб ышарыб, на-
къырда этди. Къарылгъашчыкъ, тиллениб: «Мен
сизге джумуш бла келгенме. Темирболат, сен къош-
да кесинг къал. Нѣгерлеринг букъсала да, сени
душманынг аланы мында болгъанларын биледи.
Къоркъгъан этмейди, алай а ѣки-юч адам болгъан
джерге бармаучанды. Аны неден ѣллюгюн мен да
билмейме, алай болса да, хайт десенг сен аны хор-
ларыкъса... Ол эди айтырым... Сизни элде мени уям
барды. Джай сайын сизге келиученме. Хайда, сау

къалыгъыз, келир джай къууанчлы тюбешейик!» — деб, учуб кетди.

Джашла къарылгъачны айтханына сейир болдула. Темирболат а, кёлю асыры кёлтюрюлгенден, кесине дуня бла бир къарыу къошулгъанча болду.

— Энди сиз, элге барыб, нёгерле алыб келигиз. Мени излерге керек болса, былайдан башлагъыз излеб, мен былайда сакълайым. Аны неден ёллюгюн, къарылгъашчыкъ билмегенча, мен да билмейме. Алай а башы кетгеннге кишини да чыдаб кёрмегенме. Башын юзерге кюреширме, — деб, къарнашларын элге ийгенди Темирболат.

Джашла кетгенлей, гугурукну башындан тутуб, биягъы кишичик джетди.

— Салам алейкум! Ашхы улан, къонакъ аламыса? — деб, хыликке этерге кюрешиди ол.

— Сени кибик тамаданы, ёзенгисине къадалыб, атдан тюшюрюб, къонакъ этген манга атха минген кибикди. Мени джашха санама да, джигер атынга мин, ёзенгиден тутуб, атдан тюшюрюб, сыйлы къонакъ этейим, — деди Темирболат.

— Намысынга кёре саугъалайым сени мен, къонакъ алыу адетинги да кёрейим, — деб, гугурукга минерге ары бурулгъанлай, джаш, уллу бычакъ бла уруб, кишичикни башын агъызды... Тёнгегинден айырылгъан баш, секириб гугурукга миниб, кете тебрегенинде, джаш аны ызындан болду.

Къача барыб, гугурук бир къарт эмен терекни къууушуна кириб кетди. Темирболат да аны ызындан кирди. Бара-барса, бир темир эшик эки джанына ачылды. Кириб къараса, кишичик кеси джашагъан бир залим къала: тегереги темир къязыкъла бла бегитилиб, ичинде — кече не кюндюз бел тюзетмей ишлеген кёб адам. Кишичикни юйю джылау болду. Ёлмей къалмазлыгъы белгили эди.

Темирболат барыб кишичикни кёзюне къарагъанлай, ол сау болуб къаллыгъын билген бир

ариу къыз джашны сакъаллы башны къатына чакъырды.

— Сакъалым минг къарыш болгъунчу джашагъан эдим мен, кишиге хорлатмай. Ол хорлады мени. Мени хорлагъан джашны, джаным саулай, энгда бир кёрюрге сюеме. Келсин да бычагъыны бурну бла башымы ёрге кёлтюрсюн, кёзюне къараргъа бир къойсун, — деб тилейди атам, — деди къыз.

— Ариу къыз, алгъы бурун сен эшиклени ач да бу джарлы халкъны башына бош эт, — деди Темирболат. Къыз аны айтханын этди, алайда унугъуб, инджилиб тургъан адамла барысы джашны тегерегине басындыла. Темирболат кесини эллилерин, анга садакъа бериб туруучулары таныды, къучакълады.

Кишичикни кызы джууаб сакълаб тургъанын эслеб, Темирболат:

— Эй, ариуладан да ариу къыз! Бар, атанга былай айт: «Бизде эркиши итни таякъ бла урса, ёлтюрюрча урады. Итни таякъ бла экинчи кере ургъан не махтау, не сый келтирмейди. Мен аны кёрюрге излемейме. Ол мени кёрмей джашагъанды, мени кёрмей ёлген да этсин, — деб джууаб этгенди.

Ол къадар адамны уллу къыйынлыкъдан къутхарыб, элине къайтыб, бюгюн да рахатлыкъда джашайды Темирболат, дейдиле.

? Элни джашауунда къыйынлыкъ къалай суратланады? Халкъгъа азаб бериб тургъан ол кишичик болгъаны къалай ачыкъланды? Темирболат ким эди? Халкъгъа ол къалай болушду? Аны хапарын кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз.

СОСУРКЪА ДЖЕР ТЮБЮНДЕ.

(Та у р у х.)

Айлыкъ джортууулдан къайтыб, бираз ауруйма, деб джатды Ёрюзмек. Сатанай къайгъылы болду, кёб тюрю дарман этди, бири да джарамады.

— Атанг ауруйду, не мадар этерге билмейме, — деб тыхсыды ол Сосуркѡагѡа. — Аны джанын кѡалдырлыкѡ сынгар бир дарман барды: тауладан, тенгизледен ѳтѡб, бир уллу кѡара чегетни ичинде тала, таланы арасында акѡ мермерден ишленнген ариу юй барды. Анда бир ариу кѡыз болур, аны орудугѡуну аллында алтын чабакѡла джюзѡб айланадыла. Аладан бирини этин ашаса, сау боллукѡду атанг.

Ол кюн юч кѡарнаш, Сосуркѡа да ала бла бирге, алтын чабакѡны излерге атландыла. Бара барыб, джол ючге айырылгѡан джерге джетдиле. Сосуркѡа кѡыбла таба, бирси эки нарт кюн батхан таба атландыла алайдан.

Айлана барыб, бир уллу чегетни ортасында талагѡа чыкѡды Сосуркѡа. Алайда кѳб ат, толу бир джылкѡы отлайды. Бир заманда, чегетни зангырдатыб, бир киши келди. Сосуркѡа анга кесини хапарын, не зат излегенин айтды. Хапаргѡа тынгылай туруб, ол киши джылкѡыдан бир джабагѡылы тайны тутуб берди джашха. Сосуркѡа, тайгѡа миниб, тарт-соз этиб, чыбыкѡны джетдирди тайгѡа. Тай адам тил бла:

— Эй, джигит, сен мени бош кѡыйнайса. Сен эркишилик этсенг, мен атлыкѡ эталлыкѡма, — деди.

Сослан ташдан туугѡан Сосуркѡа, джылкѡыгѡа алгѡыш этиб, тайгѡа да хыны-хуну этмей, джолуна атланды. Бара барыб, биягѡы чегетни ичинде дагѡыда бир талачыкѡгѡа тюбеди. Кѡара сууну бойнунда юйчюк, аны ичинде бир кѡарасакѡал кишиге тюбеди. Нек айланнганын анга джарашдырыб айтды.

— Мен санга юретеим, — деди кѡарасакѡал, — бек сакѡ бол. Юч кѡарнашбыз биз. Бир-бирибизден он кѡычырым узакѡлыкѡда джашайбыз. Эм кичи кѡарнашым сен излеген кѡыздан он кѡычырымда

джашайды. Къызыны тынгысызлыгындан аны башы, сакъалы да чыммакъ-акъды. Андан он къычырым берлакъда джашагъан ортанчыбыз чалсакъал болгъанды. Мен а, ма кѳресе, тамада болсам да, узакъда джашагъаным себебли, къарасакъаллай турама алкъын.

Сосуркъа эс ийиб тынгылайды кишини сѳзюне.

— Энди сен атынгы былай къой да, мени атыма мин. Бара-барыб, мени атымы ортанчы къарнашымы атына, аныкъын да гитчебизникине ауушдур. Андан ызынга къайтыб келе уа атланы ол джорукъда ауушдурурса, ансы къутулалмазса. Къызыны къолундан кѳбле джарсыгъандыла. Ол эсингде болсун. Юч кюн бла кечени къыз урушлада айланады. Юч кюн бла юч кечени тоханасында чыртда уянмай джукълайды.

Сосуркъа, къарасакъал киши айтханча эте, къызыны къаласына джетди. Атын тышында къоюб, акъырын барыб, къалагъа кирди. Пил сюекден ишленген къаланы ичинде кюнча джарытхан ариу къыз мамукъ тѳшекле бла къуу джастыкълагъа батыб джукълайды, алтын чачы орундукъдан энишге салыныб. Орундукъну аллында алтын тегенени ичинде кирсиз, джарыкъ сууда алтын чабакъла джюзюб ойнайдыла.

Сосуркъа, акъырын, шыкъыртсыз барыб, къызыны чачын орундукъ къулакъга байлады. Чабакъладан бирин тутуб, къойнуна салды. Чабыб чыгыб, эрлай атха миниб, къачыб тебрегенлей, къыз уянды. Тауланы, чегетлени да сибириб, алыб кетеди дер кирик, уллу джел урду. Ташны, агъачны, топракъны башын тѳбюне айландырды, тереклени тамыры бла къобарды. Нарт Сосуркъаны ызындан:

— Итден туугъан ит, къутулуб кетерге болур муратынг, санга этерни мен билеме, — деб къызыны къычырыгъы джууукъдан джууукъ келеди.

Тамам ол кѳзючукде Сосуркъа кичи къарнаш-

ны атын ортанчыныкына ауушдурду. Аны бла къыздан узайды. Къыз дагъыда джете келирге, аны тамада къарнашныкына ауушдурду. Бираз барыб, аны иесине къайтарыб, джабагъылы тайгъа минди.

— Атынга къара суудан ичире бар, — деди нарта къарасакъал киши.

Бир заманда джете тебрегенлей, Сосуркъа тайгъа:

— Эй, хомух! Сен кишилик этсенг, мен атлыкъ этерме, деген эдинг да! — деб сагъынды.

— Къоркъма! Джыгъылмазча, джалымдан къаты тут, — деди тай.

Къыз джетиб, тайны къуйругъундан тута тебрегенлей, тай сюзюлюб джерден кёлтюрюлюб, булутланы башына чыкъды. Къыз джерде къалды. Джабагъылы тай, уллу къара чегетни, тенгизлени, тауланы, терен ёзенлени башы бла, акъ булутланы ичи бла ётюр, акъырынчыкъ бир дорбунну аллында джерге тюшдю. Сосуркъа былайын таный эди.

Тайны отларгъа бошлаб, кеси да таяныб, солуй тургъанлай, Сосуркъаны нарт къарнашлары джетдиле. Хапар сордула. Джаш, къууаныб, хапар айтды, алтын чабакъны кёргюзтдю. Джашла, мындан джашыртын, Сосуркъаны ёлтюрюрге, чабакъны сыйырыргъа тилешдиле.

— Бу бизни хар къуру да бетибизни джоюбму турлукъду? Халкъ бизни деменгили батырлагъа санаб келгенди. Энди уа бу, барыбыздан кичи, кимден туугъаны да белгисиз, бизни аякъ тюрбуне уруб къояргъа тебрегенди, — дедиле.

— Ёлтюрюб, джерге басдырайыкъ, — деди бири. — Огъай, тюрсюз тешикегге атаргъа керекди, — деди экинчи.

Сосуркъадан чабакъны сыйырдыла, кесин тешикегге атдыла. Атын а туталмадыла: дорбунну алына тыйсала, секириб къаяны башына ёрлеб ке-

те эди; къяа эрнине тыйсала, тюбуне тюше эди. Кёб кюрешдиле, туталмадыла.

Сосуркъя тешикни къябыргъаларына кёзюу-кёзюу тие, ташларын оя, кёолу-бети сыдырыла баргъанды. Аны узакъдан тунакы чыкъгъан тауушун эштиб, къярнашлары къяууанч тыбырлы болдула. Бара-барыб, тешик бошалыб, къяа раннга чыкъды. Алайда тохтагъанлай:

«...Хайда кел! Этегимден тут, дейме да! — деб, бир сабийни къяйнуна алыб, экинчи сабийни ашыкъдыра келген тиширыуну кёрдю. Сосуркъя алгъя атлаб, аны бла джарыкъ саламлашды, бу тешикден ёрге къялай чыгъаргъя боллугъун сорду.

— Кёремисе, мен да къяоркъяуб, терк атла деб, абадан джашчыкъгъя хыны эте келеме. Ол мъяюз тауушланы эштемисе? Ала къяочхарладыла. Сермеше, къягъыша келедиле. Былайгъя джетгенлей, акъ къяочхарны мъяюзюнден сермеб туталсанг, ол сени силдеб, сен бери тюшген тешик бла джерни башына чыгъарыб джиберир. Алай болмай, къяра къяочхарны мъяюзюнден тутсанг, ол сени мындан да тереннге, башха дуниягъя ашырыр. Хайда, джолунг болсун, ашхы улан! — деб кетди тиширыу.

Кёб мычымай, башларын бир-бирине къягъя, «чарх-чурх» этдире, эки къяочхар алайгъя джетдиле. Сосуркъя сермеб, акъ къяочхарны орнуна, къяра къяочхарны мъяюзюнден тутуб къяйду. Къяочхар нартны эрлай силдеди. Сосуркъя джер тюбюнде бир джангы дуниягъя тюшюб къялды. Бара-барыб, элни къяйырында бир юйге кирди. Анда эки къязы бла бир къярт къятын джашай эди. Ючюсю да сарнау айтыб джылай эдиле. Муну кёргенлей, джылауну тохтатдыла. Сосуркъя къяйдан келгенин, бери къялай тюшгенин айтды, нарт болгъанын билдирди. Суусаб тиледи.

— Суу джокъду. Халкъ инджиледи, къяырылады. Сууну башын тогъуз башлы эмеген алгъанды

да, элге бир тамчы да джибермейди. Анга къарыу этерча киши табылмайды. Ол а халкъны ашаб, артын этиб барады. Эллени кёбюсю туб болуб бошагъанды, — деб джууаб берди къатын. — Бюгюн а, — деди ол, андан ары сёлешалмай, таралыб джылады. Къызла да анга кшошудула. Ючюсю да бирден сарнайдыла. Иги кесек джылагъандан сора, джарлы къатын тыхсыды:

— Эмеген кюн сайын бир адамны ашайды. Аны бошагъынчы, сууну бир сагъатха бошлайды. Ашар адам берилмесе уа, эл суусуз къалады. Кюн сайын юйюрлени бири ашаргъа адам берирге керек болады... Бюгюн кёзюу меникиди. Къызладан бирин анга элтирге керекме, — деб, ол сёзюн бошагъанлай, ючюсю да биягъы сарынны башладыла. Сосуркъагъа ачыу болду. Сора ол:

— Анам, сен манга сегиз топпан эт, — деб муратын ангылатды.

— Бизни ючюн кесинги джойдурма, анга сен джукъ эталлыкъ тюлсе. Кёбле джан бергендиле. Сен да алайлыкъ боллукъса, барма, — деб кюрешидиле. Алай болса да, джигит нартны таукеллигин кёрген тиширыула джарагъан къылыч, джарашхан садакъ табыб бердиле. Къатын мынга — ана, къызла эгеч болдула. Джамагъат ючюн джашын эмеген бла сермеширге джиберген къатыннга эл уллу бююреу этди, баш урду.

Сосуркъа тёрт топпанны онг имбашына, бирси тёртюсюн да сол имбашына тикдирди. Барысына кеси кийгенча бёркле кийдирди. Къылычны билеб, къылкъыяр этиб, джанына, садакъны бойнуна такъды. Окъланы къалчаннга джыйды. Анасы бла, эгечлери бла да джылы саламлашыб кетди. Башха элледен да келиб, мынга алгъыш этиб, тилек тилеб ашырдыла. Бара-барыб, Сосуркъа эмеген болгъан джерге джетди. Джашны кёргенинде, ач эмеген ёрге кёлтюрюлдю, башларын ойнатды.

— Уф, уя! Ас ийис, мус ийис, адам ийис! — деб эрнин-бурнун джыйырды, ёрге кьобду. — Келдингми? — деб гюрюлдеди эмеген.

— Атышмы, тутушму, адам улу?

— Эм алгъа атыш, андан сора — тутуш, — деди ташдан туугъан нарт Сосуркъа.

Атышыб башладыла. Сосуркъа атыб, эмегенни онг башын тюшюрдю. Эмеген атды да нартны онг топпаны кьорады. Сосуркъа экинчи атханы бла эмегенни сол башын тюшюрдю. Эмеген нартны сол топпанын агъызды. Алай эте, атыша кетиб, Сосуркъа эмегенни тогъуз башын да кьоратды, сууну башын бошлады.

Эмеген бла нартны сермешиуюне кьараргъа элледен джыйылгъан халкъ кьан кьатыш келген сууну кёрдю, Сосуркъа, кьан джууулуб, суу тазалангынчы, халкъны аллын тыйыб турду. Элле суудан тойдула.

Ол кюн огъуна элледен огъурлу кьартла насыблы ананы арбазына джыйылдыла. Сосуркъагъа алайда алтын кьала ишлерге, кеси сайлагъан кьызыны берирге, уллу той этерге оноулашдыла.

— Сау болугъуз! Манга джукъ да керек тюлдю. Мен нартма, болушлукъ керекли джерде болушуу мени борчумду. Энди кесими халкъыма, юйюме кьайтыргъа керекме, — деб джууаб этди Сосуркъа.

Халкъ анга бюсюреу этди. Кьолундан келгенни аямады. Кьартла кенгешди. Тамада кьарт айтды:

— Ол джерде, ол джерде Ангка къуш джыл сайын гурт чыгъарады. Джелимаууз а, къуш таудан кьайтхынчы, аны балаларын ашаб, уясын чачыб кетеди. Аны балаларын джелимаууздан кьутхаралсанг, къуш санга этмезлик ашхылыкъ болмаз эди. Мындан сени ёрге чыгъарыргъа андан башха кюч табыллыкъ тюлдю.

Сосуркъа, сауутун-сабасын алыб, джолгъа атланды. Эллиле, аны намысын кёрюб, бирден ашыр-

дыла. Нарт батыр кѣушну уясын табды. Аны эс-легенлей, кѣуш балала кѣоркѣдула, буюкѣдула, алай а андан хата келмезин сезгенлеринде, кѣууан-дыла. Бир-бири бла шагърей болдула.

Бир заманда джерни башын кѣызгъан хауа кючлеб, терекледе чапракѣла, джерде ханс кѣуруб, саргѣалыб, джыйырылыб башладыла. Бир кесекден, ауузундан от тилле, джилтинле чыгѣа, джели-маууз кѣрюндю. Сосуркѣа, садагъын алыб, серме-ширге хазырланды. Джелимаууз уягѣа джууукѣ-лашханлай, мараб тургъан джаш аны тюз ёшюнюн-ден урду. Джелимаууз чулгъанды, кѣаны тѣгерекге чачылды, кѣайнагъан сууча, болгъанны тыл-пыудан толтурду. Сосуркѣа джелимауузну кѣы-лычы бла сагаллады.

Ангка кѣушну ёмюрлюк душманы хорланды. Кѣуш балала Сосуркѣаны уягѣа чакѣырдыла, ий-накѣладыла. Ала уяда олтуруб тургъанлай, кюн тутулгъанча, кѣарангы болду. Джерге уллу кѣлек-ке тюшдю. Сосуркѣа сейирсинди, секириб ёрге ту-руб, бу не затды, деб сорду.

— Анабыз келе турады. Аны кѣлеккесиди. Ана-бызны кѣанатлары кюнню таякѣларыны аллын джабадыла, — дедиле кѣуш балала.

Бир кесекден джылы джауумчукѣ джауду. Ол да тохтаб, болгъан кюн тийгенча джарыды. «Бу уа неди?» — деб сорду джаш.

— Балаларымы джелимаууз ашабмы кетди, деб анабызны тыхсыулу джыламугѣуду ол, — де-диле кѣуш балала. — Кюн тийгенча джарытханы уа, аллах айтыб, балаларым сау кѣалгъан болур-ламы, деб ышаргъаныды анабызны.

Энтда бир кесек замандан уллу джел кѣлтюрюл-дю. Тереклени ары-бери бюкдю. Ханс джерге джат-ды. Бюгюлмей кѣалгъан сынгар уя орналгъан ёмен терек болду.

— Анабыз джетиб келеди. Ол сени кѣрсе, биз

ангылатхынчы, къызгъаны бла санга хата этер, — деб, къуш балала джашны къанат тюблерине бугъундурдула.

Ангка къуш джетиб, балаларыны сау къалгъанларына уллу къууанды. Тууралгъан джелимауузну кёрюб, сейир болду, къууанды, балаларына къоркъуу джетмезине ийнанды.

— Джыл сайын сизнича балала чыгъара эдим. Бирин къоймай джелимаууз аланы ашаб кете эди. Бу джол да сизни сау табар акъылым джокъ эди... Къалай къалдыгъыз сау? Ким къутхарды сизни? Анга мен этмезлик ашхылыкъ къалмаз эди, аны ким болгъанын билсем, — деди ана къуш.

— Бизни сау къалдыргъан ма бу адамды, этер ашхылыгъынгы мынга эт, — деб, къуш балала Сосуркъаны къанат тюблеринден чыгъардыла. Ана къуш нартны къанат тюбуне къысыб къучакълады, уппа этди, ийнакълады. Санга не ашхылыкъ эталлыкъма, деб сорду. Сосуркъа хапарын толусу бла айтды.

— Алай эсе, сен тогъуз гаммеш сойдур. Терилеринден эки гыбыт этдир, бирине гаммешлени къанын, экинчисине этлерин салдыр. Гыбытланы мени сыртыма сал, кесинг бойнума мин. «Къбакъ» десем, эт къабдыр, «къукъ» десем, къандан уртлат, — деди Ангка къуш.

Сосуркъа, элге къайтыб, хапарны картлагъа айтды. Эл джыйылыб, къуш айтханча этди. Этни, къанны да къушну сыртына джюкледи. Джаш бойнуна къонду. Алай бла нартны уллу джолгъа ашырдыла. «Ашхы джолгъа! Этген игилигинги халкъ ёмюрледе унутмаз!» — деди. Анасы, эгечлери да алгъыш этди.

Тёгерек айлана, мийикден мийикге чыгъа, кёзден ташайды къуш. Кёб турмай, Сосуркъа кетген тешииге джетди, ичине кирди. Сора ёрге чыгъыб тебреди. Сосуркъа анга этден къабдыра, къандан

уртлата барады. Иги кесек заман кетди, гыбытла бошала тебретиле. Тешикден чыгъар джерге джетгенлей, къуш «къакъ» деди, къабдырыгъа уа эт джокъ. «Къукъ» деди, уртлар зат джокъ. Бир кесекден къуш къарыусуз болду, къанатлары энишге салындыла, къуш дагъыда «къакъ» деди. Башха мадар табмай, Сосуркъа, кесини бут чабагъын сылыб алыб, къушха къабдырды. Анга жангыдан къарыу кирди, ёрге айланыб, чыгъыб тебрети. Тейри джарыгъы энтда эслене башлады. Къуш ол кёзючукде «къукъ» деди. Бутундан акъгъан къанны уртлатды джаш.

Алай бла, тешикден чыкъдыла да, Сосуркъа къарнашладындан айырылгъан джерге джетдиле. Къуш аны алайда тюшюрдю. Экиси да солудула. Бираз солуб, эс джыйгъандан сора, ол артда къабдыргъанынг бла уртлатханынг не затла эдиле, бек джарадыла манга, деб сорду къуш. Тилине тийгенлей огъуна этни, къанны да къайдан болгъанларын ангылагъан эди къуш.

— Джолубуз узакъ эди. Джерде джорюуну унутмагъан эсенг, бир кёрейик, атлачы бир-эки, — дегенди джашха. Сосуркъа ангылагъанды аны алай нек айтханын. Кючден-бутдан ёрге туруб, асхай-асхай, юч-тёрт атлам этгенди. Джашны бутунда джарасын эслеб, къатына келиб, артда къабхан эт кесек бла къан уртламны ызына къусуб, джашны джарасына джарашдырыб, тили бла джалаб, бутун сау этгенди.

— Хайда, санга саулукъ, манга эсенлик, — деб, Ангка къуш, ызына айланыб, тешикге ташайды.

Сосуркъа, бара-барыб, дорбунну аллында талагъа чыкъды. Алайда солургъа чёкгенлей, джабагъылы тай, чегет ичинден чыгъыб, кишнеб, джашны къатына келди. Бир-бирин ийнакълаб, тансыкъладыла.

Тайгъа миниб, джуртуна къайтыб келе тургъан-

лай, эл кыйырында сюрюучю джашха тюбеди. Сосуркъя сейир болду: джаш бир-бирде джырлайды, дагыда джылайды.

— Эй, джаш, кёб болсун! — деб саламлашды нарт.

— Сау бол, джууукъ бол! — деди сюрюучю.

— Къарайма да, сени халынгы ангылаялмай-ма: джылагъан да, джырлагъан да этесе. Нек этесе алай?

— Бизни элде нартланы эм кичиси, эм батыры, атасыны ауруууна дарманнга алтын чабакъ излей кетгенлей, тас болуб кыалгъанды. Бююн ингирде уллу тейриден болушлукъ тилеб, аны ашын этерикдиле. Ма анга бир къабын джетер эди деб, аны ючюн джырлайма. Дагыда батыр джашха джаным ауруб джылайма, — деди сюрюучю.

— Аны ючюн кыйналма, ашхы улан, — деди Сосуркъя. — Ким билсин, сау къайтыргъа да болур.

— Огъай, къайтырыкъ тюлдю: чегет джаны-уарла сюегин да къалдырмай ашагъандыла, — деб джылады джаш.

Ташдан туугъан батыр нартланы кичи къарнашлары элге, халкъ джыйылыб, къазанла къайната тургъан кёзюуде джетди. Адамла Сосуркъяны таныдыла, къууандыла, сейир-тамаша болдула.

— Эй хомух, нартны бетин джоюб къойдунг да, — деди Ёрюзмек, Сосуркъяны къатына чакътырыб. — Тамада къарнашларынг, алтын чабакъны табыб, мени ёлюмден къутхардыла, сен а бу аман джабагылы тайны алыб келесе.

— Сёзню кертиси керек эсе, атам, ма бу джабагылы тайны болушлугъу бла мен табханма сени аурууунга джарагъан алтын чыбакъны. Алай а сени анга не бла ийнандырайым?

Сосуркъя атасыны мыдахлыгъын кёлтюралмады, къарнашларын терслерге да сыймеди. Хомух-лукъ этмегенине атасын ийнандырыргъа башха ма-

дар табмай, мындан кетгенли не кѳргени бла не сынагыанын башдан аякъ толусу бла айтды.

— Юч батырны да джыйылгъан халкъны арасында олтуртугъуз, — деди обур Сатанай. — Нартланы къайсы тюз, къайсы терс болгъанын билир ючюн, къолларына бирер садакъ беригиз. Алларына бирер джауорун салыгъыз. Ючюсю да садакъланы кѳкге айландырыб атсынла.

Халкъ джыйылды. Ортагъа джашланы олтурдула, алларына бирер джауорун къалакъ салдыла.

Сосуркъаны садакъ огъу келиб джауоруннга тийди. Бирсиленикиле келиб, бирини имбашына, экинчини тѳппесине чанчылдыла. Алай бла тюзлюк ачыкъ болду.

? Сосуркъагъа алтын чабакъны тутаргъа кимле, къалай болушхандыла?

Къарнашлары Сосуркъаны уругъа нек атдыла? Артда тюзлюк къалай ачылды?

Халкъгъа суу берир ючюн, Сосуркъа къаллай джигитлик этгенди?

Андагъы джамагъат теджеген джашауну нек алмагъанды Сосуркъа?

Сосуркъа кесини халкъын чексиз сѳйгени батырлыкъ ишлеринде къалай кѳрюнеди?

Мынга ушагъан башха къаллай нарт таурухла билесиз?

Таурухну кеси сѳзлеригиз бла айтыргъа юренигиз.

УУГЪА БАРЫУ.

Хетагуров Коста.

Уучула эртден азыкъгъа тѳгереклешиб олтурдула. Хар бирини артмагъында арпа къатыкълары бла тузу бар эди. Сабаны артмагъында уа бышлакъ кесекчик да табылды. Алай эте тургъанлай, ууну башлар заман джетди. Тенгле сауутларын, хар не кереклерин джокълаб къарадыла. Ауурлукъ эте-

рик джюклерин бир джерге джыйыб, бир-бирине тилек тилеб, хар ким ышан этген джерине кетди. Тедо, тенглеринден айырылыб, ташлы тик сызгъа-чыкъны терк таяныб тебреди. Башына чыгъыб, айланчха джетгенлей, бир кесек мурукку этиб, тенглерине бёркюн булгъады. Сора олсагъатдан аланы туураларындан ташайды.

Чыгъыб келген кюнню таякълары Казбек тауну төппесинде къарланы ариу джылтыратадыла. Эртденнги тубан ачылгъанында, скойюмлю таула кёрюндюле. Узакъ Дариал ёзен кёрюнеди. Тедо, бу-гъунуб, кийиклени джолларын сакъларгъа мурат этген джерине джууукълашды. Тикден чыкъгъанлай тохтаб, солууун алыргъа таяныб, төгерекеге къарады. Онг джанында, джууукъ джерде, тапхыр-чыкъда джугъутур сюрюу отлай тургъанын эс-ле-ди. Уучуну джюреги тыкъырдады. Ол шкогун акъырын кёлтюрдю. Алай а олсагъатдан огъуна энишге ийди. Окъ джугъутурлагъа джеталлыкъ тю-л-э-ди. Алагъа къайсы джанларындан джууукълаш-ха-ны таб боллугъуна сагъыш этерге керек эди. Эки джолдан сора уа джол джокъду. Огъаргъы джол уучугъа къоркъуусузду, алай а асыры туурады, джугъутурла эслеб, къачаргъа боллукъдула. Тё-беннги джол бла алагъа бек дженгил джетериксе, алай а тамам къоркъуулу джолду. Тюбсюз джарны, къар секиртмени эрни бла барады...

«Хата джокъду, бир зат болмаз!» — деб, кеси кесине айта, Тедо төбеннги джолну кетди. Ёмюрлюк кюртледе, хыны къаялада джашагъан кийикле джукъдан къоркъа билмей эдиле... Аланы бир къаууму тик талачыкъда отлайдыла, бир къаууму уа къая эринледе къайгъысыз калкыйдыла. Тедо ёмюрюнде бюгюнча джигит, бюгюнча батыр болма-гъанды, кесине тамам сакъ болуб, джаз қиштикча, джугъутурланы сымарлаб, джашыртын къатлары-на джууукълашды. Ол аягъы бла бир джангыз таш-

ны тѣнгеретмей, бир джангыз булчукъну кыркъ-май, шыкыртсыз кысылыб барады. Актырын барады. Алай а аллына хар атлагъаны сайын ууда джолу боллугъуна бекден бек ышанады... Бир-эки атлагъанлай, сайлагъан джугъутурун ышанга салыб, атаргъа боллукъду. Ма энди Тедо излеген джерине джетди...

Аны тохтагъан джери, олтуруб марарча, таб джерчикди. Атхан огъу джерге тюшерик тюлдю. Тѣбен джанында, къайда эсе да къаралдысы кѣрюн-меген, тубсюз ёзенден къоркъмайды. Ол аны огъары джанындан башлаб, ёзенни тюз тубюне дери, кюрт юзюлгенча, жыгъырдаб оюла, юзюле, баш

энишге уча тургъан ууакъ чауулну унутханды. Джангыз бир ташчыкъ тѣнгерегенлей, бютеу ол кыйырсыз чауул оюлуб, баш энишге учхалаб, уучуну сау сюегин къоймай, олсагъатдан эзиб, думп этиб, ёзеннге ташайтырыгъын билмейди. Тедону кѣзлери да, эси да аллында ол ышанлаб тургъан джугъутурладады. Шкокну бурнун джугъутургъа буруб, огъары аягъына миндирди... Ол ышанлагъан джугъутур алайдан джанлаб кетди. Тедо, ол тохтагъынчы, сынаб къарайды, тохтай эсе, атаргъа деб тургъанлай, Тедо шкогун энишге ийди. Аны джугъутуру ойнаб тебреди. Кийиклени аллай оюнларын хазна уучу кѣрмегенди. Джугъутур огъары джанына чыгъыб, тиш туруб, тѣбен джанында тюз къаяны эрнинде тургъан джугъутургъа мыллык атды. Джугъутурла турушхан сагъатда аланы мюйюзлерини бир-бирине тийиб, «чаркъ» деген ачы тауушлары чыкъды. Тѣбен джанларындагъы джугъутур не бир тентирер оноу этмеди, не бир тюрю болмай, кесин тыялмагъан джугъутургъа айланыб мынгайды. Энди джугъутурла орунларын ауушдурдула.

Тедо аланы тынчлыкъларын бузмаса, аланы къаллай бирни турушханларын билген кыйын эди. Къараб туруб, уучу олсагъатдан бир атханы бла эки джугъутурну да ёлтюрюрге мурат этди. Муратыча болса, тюз оноу этген эди. Огъары джанындагъы джугъутур арт аякъларына туруб, аллына секирирге, къарны къатындагъы аллына силкиннген сагъатда, Тедо тѣбеннги джугъутурну мараб атды. Алай бла эки джугъутурну да бошады. Тѣбеннги джугъутур окъ тийиб ёлдю. Огъаргъы уа, аллына ол силкиннгени бла, тѣбеннги джугъутур ол минутда джаралы болуб аугъаны себебли, аллын тыяр зат болмай, секиргени бла тюбю кѣрюнмеген къаядан баш энишге ташайыб кетди...

Уучу къууанч тыбырлы болду, алай а къууанч кѣбге бармады. Шкока атылгъан таууш къалгъан

джугъутурланы да сескеклендирди. Ала, бирери бирер джары мыллык атыб, къачдыла. Бир минутдан джугъутурланы бири, джур джангылгъанча, джангылыб, келиб уучуну огъары джанында оюла тургъан чауулгъа кирди. Тедогъа болур болду. Ол джугъутур секириб чауулгъа қиргенлей, аны ызындан да экинчи, ючюнчю... баш энишге тѣнгерер-тѣнгеремез, кеси аллына оюла тургъан ташла ууалгъандан, суу шоркъача, ѳзеннге къуюлдула... Хар таш кесини ызындан минг ташны тизе эди... Чауулну, къаяны оюлгъанлары, кѳк кюкюрегенча, ѳзенлени зангырдатды. Олсагъатдан таш оюлгъанны букъусу, къалын тубанча, бютеу ѳзенни ичин джабды, тул-тубан этди.

Оюлгъан тохтады. Аны арт тауушу къайда эсе да ѳзен ичинде теренде эштилди... Букъу чѳкдю. Тедо кийиклени атаргъа тохтагъан джерчикни ышаны да къалмады. Барысын таш оюлгъан тюбю бла къурутуб тас этген эди.

? Автор тауланы къалай суратлайды?
Уучулукъ къыйын болгъаныны юсюнден не айтылады?
Таулулагъа бурун уугъа айланмай нек болмагъанды?
Сизни юйдегиде уучу бармыды?

ТУТАР БЛА ДЖУТАР.

Къагъыйланы Назиѳа.

Акканы эки кѳк ити барды. Ол, аланы кючюк-чюклеј огъуна алыб, сют бла асыраб, ариу халиге юретгенди. Суу бетлиден кѳксюлдюмге тартхан ариу санлы итле, кюндюз къой сюрюу бла айлансала да, кече стауатны сакълаб, дыѳ деб бир джанны къошланы къатына иймейдиде.

Къошчула, артыкъсыз да бизни акка, кече тынчлыкълы джатадыла: Тутар бла Джутар арбазда

болуб, мал чарпымазлыгъын биледиле ала. Стауат-да башха итле да бардыла, алай болса да, бу эки-сине, джигит адамлагъа ышанганча, ышанадыла кьошчула. Бир джолда чегет талада кьойла кюте тургъанлай, Умар, хоншу джашчыкъ (ол да, мени-ча, джай сайын кьошха чыгъыб, кьарт атасына болушады, экибиз да бир сюрюуню кютебиз):

— Ахмат, къая тюрюнде мен бир дугъумла кьргенме, кел, джыяйыкъ, — деб терилтди.

Мен ёмюрде да, кьойланы кьоуб, джукъгъа кет-меучен эдим. Итлеге ышанмагъанлыкъ этиб тюл, огъай, алагъа ышанмагъан, айтама да, кьошлада киши джокъ эди, къалай эсе да джюрегим тартмай-ды аккагъа сормай кетерге, алай а тенгим кьой-мады, кёзюмю къаратхан болур эди, туруб тебр-дим. Кьойладан джанлагъанлай, Джутар, чабыб джетиб, аллыбызгъа кёндеден сюелди, тюрюн чюй-ре айландырыб, бетибизге эрши къарады. Андан джанлай, кетиб тебрedik, дагъыда чабыб биягъын-лай аллыбызгъа сюелди, сора мен, ачууланыб, итге:

— Хир-р, бар орнунга! — деб чамландым. Ит меннге акъыллы кёзлери бла, нени эсе да ангыла-тыргъа кюрешгенча, мыдах къарады. Мен бия-гъынлай къыджырадым. Сора ит, башын кёлтю-рюб, хауаны ийисгеб, улуб башлады. Биз, аны сан этмей, бычакъчыкъларыбыз бла аллыбызгъа тюш-ген чёб башланы, ууакъ чыбыкъланы сермеб кесе, дугъумла таба бара эдик. Бир заманда аллыбызда акъыртын бара тургъан Джутар, кёндеден сюелиб, эки кере хап-хап деб аллына силкинди, алай а, бизни кьоуб, бир атлам да этмеди. Дагъыда, ызына ай-ланыб, улуду, джерни ийисгеб, бурнун ёрге тутуб, кимни эсе да чакъыргъанча къычырды. Биз джун-чудукъ. Не этерге билмей, бир-бирибизге къараб, джукъ айталмай тургъанлай, Джутар, къансы-гъанча, бир таууш этиб, ызыбыздан къарады. Ол-

сагъатлай, кёкенлени юсю бла чынгаб, тюз аллыбызгъа Тутар тюшдю. Итле къууандыла, бир-бирини хамхотларын ийисгеб, саламлашханча, бир-бирин ийнакъладыла. Биз рахат болдукъ, кеси кесибизге айыб эте, аллыбызгъа юрюлгенлей, итле бизгетыйгъыч болдула, онгсунмагъанларын аллыбызгъа сюелиб, атларгъа унамагъанларын билдик. Адам тилде сёлеше билселе, итле бизге бир зат айтырларын ангыладыкъ, алай а нени юсюнден не зат айтыргъа излегенлерин билмеклик къыйын эди. Ол себебден ызыбызгъа къайтыргъа керек болур, бир ишексиз, сюрюуню къоюб келгенибиз ючюн этедиле алай, деб келди кёлюбюзге.

— Кел, Ахмат, къайтайыкъ, биз кетгеникде, ала да кетиб, сюрюу кеси аллына къалыб, хата болмасын, — деди къуру да болумлу сёлешиучю Умар.

— Кел, — дедим, асыры да онгсунмай аны айтханын. Не этерик эдик, къайтдыкъ, алай а итле къайтыргъа унамадыла бизни бла: сескекли болуб, аллары табагъа озгъун къараб, неге эсе да бир ашыгъыш затха хазырланганча кёрюне эдиле. Итлени ол болумлары мени джанымы къыйнады. «Кёремисе сен аланы, харам тенглеча, бизни къайтарыб, кеслери айланлыкъдыла!..»

— Ахмат, сен чабыб барыб, тохтамагъанлай, терекге миналыкъмыса? — деди мени кёлкълды сагъышларымы буза, Умар.

— Мен джаз киштик тюлме, чабханымы бузмагъанлай, тереклеге ёрлерге, — дедим хыны ауаз бла, ачыууму къайры къуяргъа билмей тургъанымы таныта.

— Нек чибинлейсе, къоркъмай эсенг, кел къайтайыкъ, — деди Умар, мен анга ачыуланыб келгеними ангылаб.

— Къайтайыкъ, къайтайыкъ! Айлана да къайтамы турлукъса? Сен къоркъакъса, тюлкю тешигинден башын къаратса, ой анам, деб джанынг чы-

гъыб къаллыкъды, — дедим, белибауумда тагъылыб тургъан финкагъа ышангылы узала.

— Сен а бир залимсе. Ол бычагъынга бир бек махтанаса. Меники да сеникинден дуппукъ тюлдю.

— Ха, сеники, джерк агъачны болмаса, джукъну кесмейди, меники уа... — деб, андан ары джукъ айтыргъа уялдым болур эди, сёз табалмай тохтадым. Умар меннге джууаб этмеди, бычагъын чыгъарыб, эки джанында кёзю-кёзюу чёббашланы юздюрюб, «джашны бычагъына уа финкангы табу этиб да ауушдурлукъ эдинг» дегенча кёрюндю. Мен финкама махтаныб этмей эдим алай. Умардан да ёпкелемеген эдим, Тутар бла Джутардан кёлюм къалыб айта эдим барысын да ансы. Итге не деб билдирликсе ол сени джанынга тийгенин... Биз да, алай, къуу-шуу болуб, бара тургъанлай, итле, сылыт болуб, ызыбыздан джетдиле. Ала ким бла эсе да сермешиб келгенлери белгили эди: Джутарны сол къулагъыны учу юзюлюб, къаны келе, тили бла анга джеталмай, анда-мында ал аягъы бла сермей, алай болса да нъуру да болуучусуча, тирилей, къатыбызгъа келиб, кечигиз дегенча, экиси да бирден къансыдыла. «Керти айта болурла, ит адамны шохуду деб, бир ишексиз, ала анда бёрюню дуккуллаб келе болурла» деб келди кёлюме. Сора, нени да унутуб, мен Умаргъа:

— Умар, итле джыйын джанлы бла талашыб келе болурламы? — дедим.

— Алай болур! — деди Умар да, джарашханыбызгъа къууана. Мен ич кёлегими джыртыб, иттил чапракъгъа тюкюрюгюмю джагъыб, Джутарны къулагъын байларгъа кюрешдим. Байлаб бошагъанлай, ачитханмы этдим да, ол сермегени бла байлауну джулкъуб алды.

— Ахмат, къойларыбызгъа чабхан эселе уа, не этерикбиз, ала сюрюуге тюшселе, кау-куу этиб къоярыкъдыла, кел чабайыкъ, — деди Умар.

Мен эндиге дери сюрюуню унутуб к'юйг'яныма кесиме айыб этдим. «К'ярны амалтын бетин джойг'яа адам адаммыды? Мен а кесим да пионер, школда тенглериме бетими не деб к'ёргюзюрюкме, аккаг'я уа не айтырма? Ол энди меннге алг'ынча ышанмаз бир затны да», — деб джунчудум.

— Ахмат, кел к'юйлаг'я чабайык'! — деди Умар, итлени алг'я юсдюре. Джутар алг'я сюзюлдю, Тутар а, ызына да к'яараб, бизден айырылырг'я унамады. «Арыг'яан болур джазык'ь. Джутар а залимди, к'юулаг'ы чорт юзюлюб тург'яанлай да, ол барыуун к'еремисе», — дедим ичимден. Биз, сызг'ыра, тууайлай, к'юйлаг'я чабыб джетдик. Ала иссилеб, к'екенлени тюблерине башларын тиреб, рахат тура эдиле. Экибиз да бир-бирбизге, к'яараб, к'юуандык'ь. Джутар а, эрлай сюрюуню т'егерегине айланыб, энди тынчлык'ьлы болдук'ь дегенча, келиб Тутарны к'яатында ч'екдю. Итле, рахат болуб, джараларын джалаб башладыла. Джюрегибиз тынчлык'ьлы болг'яанында, биз да тинтиб к'яарадык'ь, биз излеб к'юрешмесек да, итле кеслери джараларын табыб джалай эдиле. Кесини джараларын ариулаб бошаг'яанында, Тутар Джутарны к'юулаг'ын джалады. Ол да, сабийча, башын аны аллына тутуб, джаламаг'я к'юйду. Тутарны гыртгыныг'ындан бир азау тиш кирген джараны эследик. Итле джыйын джанлыг'я тюбегенлерине ишексиз болдук'ь, к'юшда к'яалай айтыб ангылатырг'я билмедик ансы: к'ез к'ёрген джарала болмаса, джук'ь да джок'ь эди, быллай джарала уа залим итлеге к'юру залим джаныуар саллыг'ына с'ез джок'ьду.

— С'елеше билселе, к'яалай к'ёб хапар айтырык'ь эдиле итле, — дедим Умарг'я, бир мадары болса, кесими тилими алыб, алаг'я салыр эдим деген сезим бла.

— Айхай, — деди Умар, итлени хапарларын билирге талпый.

— Ахмат, ала бизни джолубузгъа сюелиб, аллыбызгъа атларгъа къоймай, бир-бирин чакъыргъанларындан да билирге керек эдик иш табсыз болгъанын, насыбха, къойла чарпымагъандыла. Къошда джукъ айтмайыкъ да къояйыкъ.

— Акка билликди. Ол кёрмей, кёкде къуш да учмайды. Биз джашыргъанлыкъгъа итле джашыраллыкъ тюлдюле. Айхай, Джутарны къулагъына не этейик? Аны, акка къой, сабийчик да эслерикди, — дедим, энтда бир амал излейик дегенча.

Дагъыда эсима не эсе да тюшюб:

— Умар, бар сен, къошдан бир хапар бил да кел, ингирде анга кёре сёлеширбиз. Къалыб кетме, сакълаб турлукъма. Мен сюрююню джаяйым, — дедим. Умар аккыл-теккил болду.

— Къошдан не хапар билликме, бары да биченде болурла, — деди. Мен да биле эдим къошда киши болмагъанын, болса да, итле чегетде ким бла талашханларындан аланы не хапарлары боллукъ эди, амалсыздан айта тура эдим, ансы.

— Тюз айтаса, Умар, ала бичендедиле. Биз да ингирде тюзюн айтайыкъ, терс айтсакъ, кесибиз да биллик тюлбюз тюзюн, не болгъанын а биз да билмейбиз, — дедим.

— Болсун, — деди Умар, къоннге къараб акканы бизни джокълаучу заманы болгъанын билдире. Биз, алай чёгюб, итлеге ётмек атыб, кесибиз да ашай тургъанлай, акка, бойнунда сенеге бла, тигелеб келгенин эследик. Эрлай экибиз да ёрге къобуб аллына чабдыкъ бир-бирибизни ауузубузгъа чаба, хапарны айтдыкъ. Къойла чарпымагъанларын эслегенинде, акка, Тутарны да биргесине алыб, Джутарны бизни бла къоюб, ол биз бара барыб къайтхан джол бла кетди. Биз акканы къайтырын къалай ашыгъыб сакълагъаныбызны ангылай болурсуз. Сакъладыкъ, ол анда бир ийыкъ туруб къайтханча кёрюндю. Ары барыргъа уа, кеси кел

демесе, не къарыу барды, акка джорукъдан чыкъгъан адамны ушатмайды, артыкъсыз да джууаблы иши болгъанны. Биз а — сюрюучюле, ишибиз уллуду.

Сакълаб, аллына къараб, эки кёзюбюзню чегет джолчукъдан алмай тургъанлай, Джутар башын сессекли кёлтюрдю.

Къарасакъ, акка, сенегине да бир терини салыб, акъыртын келе тура эди.

— Ма, итлеге мамурачны талатхансыз да, джарлычыкъ харам болуб тура эди, терисин алыб келеме, — деди. Биз, бир-бирибизге къараб, итлени этген ишлерин ангыладыкъ. Мамурашчыкъгъа да джюрегибиз кыйналды, алай а ол да, джигитча, къазауат этгенди, танг джарала салгъанды джауларына: бирини къулагъын юзюб, бирине тишин киргизиб.

— Алай болса да, итле, сизни къоюб, алай узакъгъа къалай кетген эдиле? — деди акка.

Биз, андан джукъну джашыралмазлыгъыбызны ангылаб, тюзюн айтдыкъ.

Акка, башын булгъаб, экибизни да кёзюбюзге кёзюу-кёзюу джити къарады:

— Мен, сиз эркишилесиз деб, ышаныб турама, сиз а... — андан арысын айтмай къойду. Биз, уялыб, джерге кирлик болдукъ, аккадан кечмеклик тилерге уа бетибиз джетмеди, экинчи кере джорукъну бузмазгъа ичибизден ант этдик. Акка, терини да алыб, бизге да кёл этиб, ызына кетди.

Бизни керти тенглерибиз — Тутар бла Джутар — акканы аллында бетибиз уялмазча этдиле, андан бери биз алагъа, бир-бирибизге ышаннганча, ыша-набыз.

- ?
- Джай сайын тенгле къайры барадыла?
 - Кимге болушадыла джашчыкъла?
 - Джашчыкълагъа итле къалай болушадыла?
 - Джашчыкъла аккадан нек уялдыла?

АС-МУС БЛА АССЫ ТАУ.

(Та у р у х.)

Къагъыйланы Назифа.

Бурун эмегенле джерни ашаб, Ассы тауну тёп-песине узалыб, таш чёмюч бла ёлмез суудан уруб алыб, аны ичиб, алай джашаб тургъандыла. Эмегенлени аталары джангыз кёзлю, керти сёзлю юч башлы, адам ашлы болгъанды. Джерни ашаса, не эсе да ызына къусханды, ёлмез суудан ичсе, суу-укъсураб, абзыраб, аман кюнлю болуб тургъанды. Бир кюн ол алай Ассы таугъа таяныб къалкъыб тургъанлай, сезим башында къумурсхалары, азыкъ башында бал чибинлери къозгъалгъандыла, акъыл башында мыйысын сакълаучу чыгыр къуш а, не эсе да учуб кетиб, къаягъа къоннганды. Бурнуна бир тюрю ийис, эндиге дери ол билмеген ийис, ургъанды. Ас-мус, эмегенле джерни ашаб, тауусуб баргъанларын сезиб, бир мадар этейим деб, айлана келгенди алайгъа. Келгенди да эмегенлени аталарына алай бла джолукъгъанды.

— Эй, сен кимсе? — деб соргъанды эмеген.

— Мен Адам улу Ас-мусма, — дегенди джаш.

— Не айланаса, хадауус, былайда? Бу мени дже-римди! Къоркъмаймыса? — дегенди эмеген.

— Къонакъ къойдан джууаш, мен сени излеб келе эдим, атам ол акъыллы затдан бир ашхы иш-ге юрениб къайтырса деб ийгенди, кет десенг, кетейим, алай тюл эсе, не эт десенг, аны этейим, сен къонакъбай, мен къонакъ, — дегенди джигит Ас-мус.

Эмеген аны джаратханды.

— Джанынгы не бла кечиндиресе? — деб соргъанды.

— Ташны джалайма, раса чапракълада чыкъ тамчыланы ичеме, балдыргъан къаураладан сы-

бызгъы этиб согъама, кеси кесими булджутама, — дегенди Ас-мус.

— Юйдегими юлюшсюз этерик тюлдю, турсун, бир джукъгъа джарар эсе уа, джарамаса, тишлер-биз да ашарбыз, — дегенди эмеген кеси кесине.

Эмегенни сабийлери алгъын аны акъылына келгенни, ол джукъ айтхынчы, ангылаб къюучан болгъандыла, бююн а мыйысын сакълаучу, ала-гъа аны ичин айтыучу къуш къатларында болма-гъаны себебли, аталарыны акъылын ангылаялма-гъандыла: хар бири кесине оноу этиб башлагъан-дыла, бир-бирине бойсунмай, бир-бирин стемей...

Эмеген Ас-мусну герох атаргъа юретгенди. Бир кюн Ас-мус айлана барыб, героху бла бир къара джанууарны ёлтюрюб келгенди: териси сыйдам, къулакълары, мант башлача, энишге салыныб, тиш-лери чалман къязыкълача. Ичин къотарса — къа-ра джер!

— Бирлерин сойдум, джерни юсюме ойдум, — деб келгенди Ас-мус эмегеннге, сойгъаныны эти! отда тишлеб къабдыра.

— Анамдан туугъанлы быллай зат ашамагъан эдим, бу адам улуну эти болур, — дегенди эмеген, — сен бир хыйлалыкъ этген болурмуса?

— Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармаз-са, — дегенди Ас-мус, кёлкъалды бола.

— Андан тюз сёз эшитмегенме, — дегенди эме-ген, тишликден суусаб болуб, не этерге билмей, те-рен солуй, — мен джукъ ашаялмай тургъанлы джюз джыл бола эди, бююн а къарнымы бир тойдур-дунг, — деб, алай таяныб, кесек къалкъыгъанды.

Уянса, кёзю джокъ.

— Эй, Адам улу Ас-мус хадауус! Къайдаса?! — деб къычыргъанды эмеген.

— Тарпан сояма, санга тишлик этеме! — деб джууаб бергенди дорбундан эмегеннге Ас-мус, бир-лерин соя.

— Ай сен атангы сойгъун! Кёзюм къайдады? — деб къычыргъанды дагъыда.

— Кёзюнг былайдады, къайры кетерикди! Чончайыб, этгениме къараб турады, — деб джууаб бергенди Ас-мус.

— Ай, сени къолунг къурусун, энди мен неге таяныб къобайым? Кёзюмю чыгъардынг, герохуму сыйырдынг, чыгыр къушуму юркютдунг, сабийлерими чиркитдинг, — деб аллына силкиннгенлей, отха джыгъылыб, мыйысын аны юсюне тёкгенди. Ас-мус келсе, эмеген акъылсыз болуб тура. Мыйысын мукъут этейим деб, эрлай узалыб мыйысын отха къатышдырыб, ызына джйгъанды. «Хы, энди уа мыйысыз этдим. Башчыларындан бошасам, къалгъанлары, суугъа атылгъан сокъур кючюкчеча, кеслери аллына тунчугъурукъдула», — деб къууанганды. Алай а эмеген шашхан къой, эрлай силкиниб, керпесленнгенди. Бузлаб тургъан мыйысы эриб, орнуна келгенди.

— Ай, Адам улу Ас-мус, сен бир акъыллы зат болурса! Ёмюрлюк ауруууму юсюмден алыб, мени ёлюмсюз этдинг. Мен аны санга не бла къайтарырма? — деб джыламсырагъанды.

«Ай медет, ташны ата билмеген башына урур дегенлей, ёлтюреме деб, ёлюмсюз этиб къойдум. Энди ол Ассы тауну этегинде асмус инсанны тюб этерикди, не этейим?» — деб къыйналгъанды. Бир кесекден атыны бурун тешиклерин мыдыхдан толтуруб, бар, асмуслагъа отну элт, мен къайтхынчы, сакъласынла, кече кёмсюнле, сары танг бла джакъсынла, хар юйде тыбыр ачсынла, ашларын биширсинле, балаларын джылытсынла, — деб ийгенди. — Унутма, юйню анасыды от. Ат джортуб кетиб, асмуслагъа отну кёргюзгенди. Ала, эрлай тыбырла этиб, от джакъгъандыла, аш-суу этиб, сабийлерин джылытхандыла.

— Ай, ас-мус ийис, адам ийис! — деб къычыр-

гъанды эмеген. — Ас-мусла от джагъадыла. Энди ала темир бишириб, герохла этиб, бизден бошаргъа айланадыла. Алагъа от къайдан тюшдю? Сенден бир хыянат джетген болурму? — дегенди Ас-мусха. — Эшта-эшта, силкиннгенинг сайын акъыл мыйында джилтинлеринг чачыладыла. Ала уча барыб, асмусланы къошларын къабындыргъан болурла, — дегенди Ас-мус.

— Ай сени джюрегинг къабынсын, сенден бир зат чыгъарын биле эдим, алай а ол бузлаб тургъан мыйымы орнуна салгъанында, ышангылы киби болуб, хо-хо деб къойгъан эдим ансы. Адам улуну чырагъы джанды эсе, энди бизге джашау джокъду, — деб, эрлай Ас-мусну сермеб буугъанды, Ассы тауну башында герохуна бюрегинден чанчханды, акъыл башын сакълаучу чыгыр къушун аны бюрегине къондуруб:

— Джер джарылыб, Ассы тауну джухунчу, танг аласы бла ас-мусла тыбырларында от джакъгъанлайларына, хар кюн сайын Ас-мусну бауурун талаб тур — деб буюргъанды.

Ма бюгюн да ётгюр Ас-мус Ассы тауну тёппесинде бюрегинден эмегени герохуна чанчылыб турады дейдиле. Ёхтем ёшюнюн а эртден сайын танг аласында чыгыр къуш талайды. Ас-мусну къанындан къызарыб атады, дейдиле, кюн сайын танг да. Андан бери минг джыл ётдю, ма аны ючюн атагъандыла Ассы таугъа да Минги Тау деб. Минги Тауну башында ёлмез сууну табыб, Ас-мусну ёшюнюн джуусала, ол эмегени азабындан къутулукъ эди, дейдиле. Ким биледи?

Аны кёрмегенибизча, ауруу-талау кёрмейик...

? Ас-мус бла эмеген къайда, къалай тюбегендиле? Къаллай мурат бла джарашдыргъанды эмеген Ас-мусну?

Не затха юретгенди аны?

Къаллай хыйлалыкъла бла хорлады Ас-мус эмегени?

ДЖАНАТ БЛА КЪУШ.

(Та у р у х.)

I.

Къозу кюте, чегетде
Джанат деген бир джашчыкъ,
Бара туруб, чегетде
Эслегенди уячыкъ.

Къуш балала сескекли
Къычыралла уяда,
Бир пелахха себеблик
Излегенча дуняда.

Джанат эслеб къараса —
Ол уягъа ууланым,
Ёрлеб бара бир джылан,
Терекге тогъай чырмалым.

Джанатны уа — таягъы.
Аны тёшеб джыланнга,
Джерге созду джаш аны
Балалагъа къууанчха.

Буз булутлай шуулдаб
Къанат таууш эштилди.
Олсагъатлай къуугъунлаб
Бир мазаллы къуш келди.

Хар джыл сайын ол къушну
Джылан ашаб юйюрюн,
Тура эди хар къуру
Къарангы этиб ёмюрюн.

Кёрюр-кёрмез Джанатны,
Юсюне учду Къуш аны,

Ма буду деб заранчы,
Къурутуучу уяны!

Олсагъатдан балала
Бирден басыб хахайны,
Орча этиб арагъа,
Тыйгъандыла къаугъаны.

Сора Къушха балала
Тизгендиле хапарны,
Ангылаб, Къуш алайда
Эркелетиб Джанатны,

Къуш адет бла, ичине
Талай кере джутханды,
«Сеннге игилик этерге
Керекме, айт!» — деб буугъанды.

— Огъай, — деб, джаш айтханды, —
Сатылмайды игилик!
Терс керегин табханды.
Аны ючюн какъ керек тюлд!

— Сора, — дейди Къуш анга, —
Игиликге — игилик!
Сен — шох манга, мен — санга,
Мин, бир джер-суу кёрейик!

Алыб джашны сыртына,
Къуш мийикге учханды,
Булутланы башына
Садакъ киби чыкыгъанды.

Барыб-барыб, бир джерге
Джетдиргенди Джанатны,
Къарасала: мийикле,
Кёкге джете таулары.

Чабакъ толу суулары,
Къанатлыла тул-тубан,
Къарам толу буулары,
Чегет-кертме, алмадан.

Земзем суула шоркъулдаб
Секирелле къаядан,
Кёмюклениб, акъ къайнаб
Кёлле тууа аладан.

Гараладан шоркъала
Чабышалла кёллеге,
Къая эринде джубана,
Кийик сюрюу сюеле.

Джаумагъанлай, къарамда
Къош джанкъылыч бюгюле,
Кюн таякъла, чалыша,
Тепсейдиле юсюнде.

Гоккалы ханс — төгерек,
Кёгет — къалджа, кёб джилек.
Къайры къара — берекет,
Кёз джетген джер — сейир бек.

Къарайд Джанат джарата,
Төгережни аулайды.
Аны онгсунуб, Къуш анга
Былай айтыб сакълайды:

— Джарата эсенг бу джерни,
Санга саугъа этейим.
Бол бу джерни иеси,
Сен къал да, мен кетейим!

— Джаратама, сейирлик,
Аламаты былайы.

Джер джаратыу айыб тюлд,
Джокъду джерни амань.

Алай а мен ызыма
Сюе эдим кетерге, —
Дегенинде, сыртына
Алыб, чыкъды Къуш ёрге.

II.

Келе-келиб, бир джерде
Кенг шахаргъа джетдиле,
Ол шахарны ичинде
Деу къалагъа кирдиле.

Ол къаланы, мийикден,
Булут джыра тёппеси,
Алтын бла кюмюшден
Накъыш-оюу хар неси.

Минарала, омакъдан,
Кёзню алдай, къамата.
Халуенле, шорбатла
Кюнде джашнай, от джана.

Сейир юйле шахарда,
Бирер тюрю хар бири,
Бирери бир къадама,
Биринден сейир бириси.

Джашла, къызла, чабышыб,
Джумуш эте гузаба,
Барына да, къол силкиб,
Буйрукъ бере тамада.

Ала бары Джанатны
Сакълагъанча ёмюрде,

Аллына чабыб халкъ аны,
Ийилиб салам бердиле.

Кюйюз джайыб аллына,
Чакъырдыла ичгери.
Дауурбазла къакъдыла,
Джасадыла тепсини.

Сейирсине, уяла,
Джаш тепсиге узалды.
Биягъы Къуш, къууана,
Былай айтыб къадалды:

— Джарата эсенг шахарны,
Санга саугъа этейим,
Бол бу халкъны патчахы,
Сен къал да, мен кетейим!

— Джаратама: сейирлик,
Аламатды былайы.
Патчах болуу — айыб тюлд,
Ишни джокъду аманы.

Алай а мен ызыма
Ашыгъышма кетерге! —
Дегенинде, сыртына
Алыб чыкъды Къуш ёрге.

Таула, тюзле ёзенле,
Узакълада къалдыла.
Учуб, была бир джерде
Кенг талагъа бардыла.

Къарасала, талада —
Мийик-мийик бир юле.
Бир инсан джокъ алада,
Джумушла уа — этиле.

Асылыбдыла къазанла
Ма бир юйде печледе,
Хычын бише — табала,
Джасалалла тепсиле.

Бирси юйде кийимле
Тигилелле кеслери,
Бирисинде кюйюзле
Согъулалла бек тири.

Бир юйде уа алмала
Тагъыладыла тизиуге,
Бирисинде чагала
Ышылалла эгеуге...

Сейир этиб, хар затха
Къарайды джаш айланыб.
Къуш айтады Джанатха,
Хо дерине ийнаныб:

— Таурух джурту буду, ма,
Къарамай ал былайын!..
Алай а джаш айтды анга:
— Къой, элиме барайым.

Сау бол! Бары — бек иги,
Эм иги уа — мени элим,
Андады да мени юйюм,
Андадыла тенглерим!

Амал неди, Къуш аны
Миндиргенди сыртына,
Ызына учуб, Кавказны
Туура юсюне чыкъдыла...

? Къалай къутхарды Джанат къуш балаланы?
Ана къуш нек джангылды? Джанатха уа ким болуш-
ду?
Къаллай джерлеге элтди Къуш Джанатны?
Нек унамады Джанат бу джерледе къалыргъа?

ФАХМУЛУ ПОЭТ, БАТЫР ГВАРДИЯЧЫ.

Къаракетланы Заурбекни джашы Исса Къарачайны белгили, фахмалу поэтлерини бири эди. Аны «Кавказ таула», «Нефть анасы Бакугъа», «Кулак бла джалчы», дагъыда башха алапат джырлары кёбдюле. Исса А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну талай затын къарачай тилге айырма усталыкъ бла кёчюргенди.

Ол баш билими болгъан зоотехник эди. Кёб джылланы областыбызда уллу къуллаукълада ишлей тургъанлай, Къарачайны суратлау литературасын ёсдюрюуде бек кёб иш этгенди. Халкъ сыйген алчы адам болгъанды.

1941 джыл немец фашистле, бизни къралгъа къаршчы къазауат ачыб, совет халкъны тынчылыкълы джашауун буздула.

Ётгюр таулула, сауут алыб, башха миллетле бла бирге, Ата джуртну джаудан сакъларгъа къобдула. Ол заманда Къарачайдан кёб адам урушха кетгенди. Поэт Къаракетланы Исса да кеси разылыгъы бла Ата джуртну сакъларгъа баргъанды. Ол генерал Доваторну махтаулу корпусунда гвардиячы къызыл аскерчи болгъанды.

Къарачай халкъны батыр эмда ёхтем джюрекли джашы Къаракетланы Исса, джанын-къанын аямай, он бармагъы он киши болуб, къазауат этгенди.

Ол кёзюуде Къаракетланы Исса, къолунда саууту бла джюрюгенлей, Ата джуртуна, батыр аскерчилеге кёб назму этиб, аскерчи нёгерлерине окъуб тургъанды.

1942 джыл 15 августда Смоленск областда, Сычевский райоinda Подъяблонки элде урушда, немецле кёб болсала да, къаджыкъмай къазауат этиб, шкок бла атыб 17 гитлерчини ёлтюргенди. Алайда джауну танкалары кёб болгъаны себебли, бизни атлы аскерчиле аланы алларын тыялмагъан-

дыла. Исса, артха турмай, джигитлик этиб ёлгенди. Аны гвардиячы тенглери аскер адет бла асырагъандыла.

Иссагъа «Къызыл Джулдуз» орден берилиб, кеси къуллукъ этген эскадронну тизгинине кюн сайын аты айтылыргъа ёмюрлюкге джазылгъанды.

Исса, джашауун Ата джурт, совет халкъ ючюн аямай, джигитча ёлгенди.

Иссаны биз ёмюрде да унутмазбыз.

? Ата джуртун сакъларгъа Къаракет улу къалай кетгенди?

Къаракетланы Исса къалай ёлгенди?

Исса кирик джигитле унутуламыдыла? Кесигизни сёзлеригиз бла хапарын айтыгъыз.

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
------------------	---

Биринчи класс

Эрке кыызчыкъ	8
Джигер джашчыкъ	9
Эсличик	10
Джангы джыл	11
Киштикчик	12
Къумурсхала	13
Къаз балачыкъ	14
Джаз джабалакъ	16
Къанатлыланы юлери	16
Улакъчыкъла	17
Джау, джау, джабалакъ	18

Экинчи класс

Нызычыкъ	20
Къара шкилди	20
Джалчы бла бай	21
Шапачыкъ	23
Эринчек бла чыпчыкъ	25
Адам, киштик, ит	27
Мухтарчыкъ	29
Мени элим	30
Джилекле	32
Мени анам	34
Гылыучукъ	35
Къумурсхала	36
Кавказ	37

Ючюнчю класс

Окъуюкъ	38
Пионерлик борч	39
Бочха	40
Аскерге ашырадыла	42
Хасанчыкъ	43
Элде иш	47

Юч ана бла юч бала	48
Къыш	49
Чынар чана	50
«Менмен»	53
Маймулла	55
Ашхы джашчыкъ	57
Юч аякълы ит	58
Джелимаууз	60
Аслан бла итчик	63
Алмасты	65
Сохта тенглериме	68
Джаз	68
Батыр	70
Душман къутулмады	75

Тёртюнчю класс

Неден да багъалы	79
Туугъан элим	93
Ленин Смольныйде	95
Джетген кюнде	98
Къадау ташны ауазы	103
Хорланмазлыкъ Къызыл Аскер	107
Граждан къазауат	108
Джазгъы танг	110
Тюлкю бла Къаргъа	110
Къызгънч	113
Ёзденланы Абугалийни	117
хапарларындан:	117
1. Сарай.	117
2. Къарт не кёргенди?	118
3. Аман къыш.	119
Темирболат	119
Сосуркъа джер тюбюнде	124
Уугъа барыу	135
Тутар бла Джутар	139
Ас-мус бла Ассы тау	146
Джанат бла Къуш	150
<i>Фахмулу поэт, батыр гвардиячы</i>	<i>156</i>

**КНИГА
ДЛЯ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ
в 1—4 классах**

На карачаевском языке

Составление и вступительная статья
АУБЕКИРА ДЖУМУКОВИЧА БАУЧИЕВА

Редактор *А. И. Кубанов*
Художники *Ф. И. Марков, У. К. Мижаяев*
Художественный редактор *Л. А. Асланова*
Технический редактор *Т. В. Кишева*
Корректор *Р. И. Джубуева*

ИБ № 2270

Сдано в набор 29.11.88. Подп. к печ. 18.07.89. ВУ 36662. Формат 60х84¹/₁₆. Бумага офсетная № 2. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. п. л. 9,3. Усл. кр.-отт. 9,6. Уч.-изд. л. 6,9. Тираж 4000 экз. Заказ № 461. Цена 35 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, 357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское полиграфобъединение 357100, Черкесск, Первомайская, 47.

Сведения о пользовании учебником

№№	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в конце года	в начале года
1				
2				
3				
4				
5				